AFRİKA GRUPLARI KOMUTANI-
KAFKAS İSLÂM ORDUSU KOMUTANI-
SÜTLÜCE FABRİKASININ SAHİBİ

NURİ PAŞA (KİLLİGİL)

(Enver Paşa'nın Kardeşi)

Dr. Nejdet Karaköse

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 953
KÜLTÜR SERİSİ: 511

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 16267

ISBN: 978-975-437-918-1

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

1. Basım: 2012
2. BASIM

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Kapak Tasarımı: Zafer Yılmaz

Dizgi-Tertip: Ötüken

Kapak Baskısı: Yeditepe Ofset

Baskı: Dörtel Matbaacılık Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi
Zafer Mah. 147. Sk. 9-13A Esenyurt-İstanbul
Tel: 0212 565 1166
Sertifika Numarası: 40970

İstanbul- 2019

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

DR. NEJDET KARAKÖSE; 1955 yılında İzmir'de doğdu. İlkokul ve ortaokulu İzmir'de okudu. Kuleli Askeri Lisesi'ne daha sonra Kara Harp Okuluna girdi. 1975 yılında Kara Harp Okulundan Topçu Teğmeni olarak mezun oldu. Kıt'alarda takım ve bölük komutanlığı görevlerini yaptı. 1985 yılında Kara Harp Akademisinden Kurmay Yüzbaşı olarak mezun oldu. Kurmay subay olarak çeşitli kıt'a ve karargâh görevlerinde bulundu. 1989 yılında Silahlı Kuvvetler Akademisini, 2000 yılında da Milli Güvenlik Akademisini bitirdi. 2005 yılında kıdemli kurmay albay rütbesiyle kendi isteği ile emekli oldu.

Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsünde 2004 yılında Doktora eğitimine başladı. 2010 yılında Doktor unvanını aldı.

Dr. Nejdet KARAKÖSE evli ve biri kız, biri erkek olmak üzere iki çocuk babasıdır.

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar 13
Ön Söz 15
İkinci Baskı İçin Ön Söz 17
Giriş 19

-I-
1911-1912
OSMANLI-İTALYAN SAVAŞI İLE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR OLAN DÖNEMDEKİ FAALİYETLERİ

A- Trablusgarp'ın Tarihi 33
B- Savaşın Sebepleri Ve Savaş İlanına Kadar Geçen Olayların Özeti 35
C- Savaşın İlanı 39
D- 1911–1912 Osmanlı-İtalyan Savaşı'nın Harekât Alanı ve Kara Savaşlarındaki Cepheler 42
E- Savaşın Cereyan Tarzı 44
1- İtalya'nın Savaşı Başlatması ve Tarafların Kuvveti 44
2- Gönüllü Subayların Trablusgarp'a Gelmeleri 46
3- Nuri Paşa'nın Bulunduğu Cepheler ve Katıldığı Muharebeler 49
a- Nuri Paşa'nın Fransa- Tunus Yoluyla Trablusgarp'a Gelmesi 50
b- Homs Cephesi 55
c- Mısrata Cephesi 66
F- Türk Askerinin Kahramanlığı Karşısında İtalya'nın Savaşı Trablusgarp ve Bingazi'nin Dışına Yayması 69
G- Savaşın Sona Ermesi, Ouchy (Uşi) Barış Antlaşması ve Türk Subaylarının Trablusgarp'tan Ayrılmaları 74
H- Nuri Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Aldığı Görevler 76

-II-
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA NURİ PAŞA'NIN FAALİYETLERİ

A- Birinci Dünya Savaşı'nın Çıkması ve Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Girmesi 81
B- Birinci Dünya Savaşında Nuri Paşa'nın Trablusgarp Cephesindeki Faaliyetleri 85
1- Ouchy (Uşi) Barış Antlaşmasından Birinci Dünya Savaşına Kadar Olan Dönemde Trablusgarp'ta Yerli Kuvvetlerin İtalyanlara Karşı Mücadelesi 85
2- İtalya'nın Birinci Dünya Savaşına Girmesi ve Osmanlı Devletine Savaş İlan Etmesi 87
3- Nuri Paşa'nın Trablusgarp'a Gelmesi ve İngilizlere Karşı Mısır Batı Hududunda Harekâta Girişmesi 89
4- Nuri Paşa'nın İtalyan İşgal Bölgesine Geçmesi ve İtalyanlara Karşı Mücadele Etmesi 111
5- Nuri Paşa'nın Karargâhında Çıkan Anlaşmazlık ve Nuri Paşa'nın İstanbul'a Dönmesi 119
6- Şehzade Osman Fuat'ın Trablusgarp'a Gelmesi ve Birinci Dünya Savaşı'nın Sonuna Kadar Meydana Gelen Olaylar 126
C- Birinci Dünya Savaşında Nuri Paşa'nın Kafkasya Cephesindeki Faaliyetleri 133
1- Birinci Dünya Savaşında Bolşevik İhtilâline Kadar Kafkasya Cephesindeki Olayların Özeti 133

2- 1917 Bolşevik İhtilâli, Brest–Litovsk Antlaşması ve Kafkasya'da Meydana Gelen Gelişmeler....135
a- 1917 Bolşevik İhtilâli....135
b. Brest-Litovsk Antlaşması....138
c- Kafkasya'da Meydana Gelen Gelişmeler....145
3- Nuri Paşa'nın Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Olarak Görevlendirilmesi, Gence'ye Gelerek Teşkilât Çalışmalarına Başlaması....161
a- Kafkas İslâm Ordusu'nun Kurulma İhtiyacının Doğması....161
b- Nuri Paşa'nın Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Olarak Görevlendirilmesi....171
c- Nuri Paşa'nın Gence'ye Gelmesi ve Teşkilat Çalışmalarına Başlaması....177
4- Kafkas İslâm Ordusu'nun Bakü'ye İlerlemesi, Birinci Bakü Taarruzuna Kadar Geçen Muharebeler....191
a- Gence'deki Ermenilerin İtaat Altına Alınması ve Silahlarının Toplanması....191
b- Gökçay Muharebeleri....193
c- Salyan Muharebesi....199
d- 5. Kafkas Tümeni'nin Doğu İstikametinde Harekâtına Devam Etmesi, Aksu, Kürdemir ve Şamahı'nın Kurtarılması....201
5- Birinci Bakü Taarruzu ve 5. Kafkas Tümeni'nin Geri Çekilmesi....214
6- Kafkas İslâm Ordusu'nun Takviye Edilmesi, İkinci Bakü Taarruzu ve Bakü'nün Zaptı..230
a- 364 Rakımlı Yanardağ ve 311 Rakımlı Binegadi Tepelerinin Ele Geçirilmesi....230
b- 15. Piyade Tümeninin Gelmesi, Emir ve Komutanın Yeniden Düzenlenmesi....236
c- İkinci Bakü Taarruzu ve Bakü'nün Zaptı....242
7- Karabağ Harekâtı....268
8- 15. Piyade Tümeni'nin Dağıstan Harekâtı....277
a- 15. Piyade Tümeni'nin Dağıstan Harekâtı'na Kadar Geçen Sürede Kuzey Kafkasya'daki Gelişmelerin Özeti....277
b- Kuzey Kafkasya'da Türk Askerî Teşkilatı İçin Çalışmalar....278
c- 15. Piyade Tümeni'nin Dağıstan Harekâtı, Derbent ve Petrovsk'u (Mahaçkale) Zapt Etmesi....282
9-Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı Osmanlı Ordusu'nun Kafkasya'yı Boşaltması....289
a- Nuri Paşa'nın Mondros Mütarekesi'ne Kadar Azerbaycan'daki Faaliyetleri....289
b- Nuri Paşa'nın Mondros Mütarekesinin İmzalanmasından Sonra Azerbaycan'daki Faaliyetleri....299
c- Türk Ordusu'nun Kafkasya'yı Boşaltması ve Karşılaştığı Zorluklar....312
10- Nuri Paşa'nın İngilizler Tarafından Tutuklanması ve Batum'daki Ardahan Kışlasından Kaçışı....316
11- Nuri Paşa'nın ve Kafkas İslâm Ordusu'nun Azerbaycan Halkı Üzerindeki Etkileri....327

-III-
NURİ PAŞA'NIN İSTİKLÂL SAVAŞI DÖNEMİNDEKİ FAALİYETLERİ

A- İngilizlerin Kafkasya Politikası....341
B- T.B.M.M. Hükümeti'nin Sovyet Rusya ve Güney Kafkasya Ülkeleri (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) ile İlişkileri....346
C- Nuri Paşa'nın Ardahan Kışlasından Kaçtıktan Sonra Kafkasya'daki Faaliyetleri....359
D- Nuri Paşa'nın Anadolu'daki Faaliyetleri....374
E- Nuri Paşa'nın Almanya'daki Faaliyetleri....385

-IV-
Nuri Paşa'nın
Cumhuriyet Dönemindeki Faaliyetleri

A- Nuri Paşa'nın Silah Sanayisi ile İlgili Faaliyetleri 393
1- Nuri Paşa'nın Zeytinburnu ve Sütlüce Silah Fabrikalarını Kurması 393
2- Nuri Paşa'nın Karaburun'da Cıva Madeni Çıkarması 406
B- Nuri Paşa'nın Türkçülük Faaliyetleri ve İkinci Dünya Savaşı Esnasında Alman Yetkililerle Görüşmesi 411
C- Sütlüce Fabrikasında Patlama Meydana Gelmesi ve Nuri Paşa'nın Ölümü 444

Sonuç 463
Kaynakça 466
Dizin 483

EKLER LİSTESİ

Ek-1'den Ek-41'e 489

ÖN SÖZ

Doktora tezi olarak hazırladığım "Askeri, Siyasi ve Silah Sanayicisi Kişiliği ile Nuri Paşa (Killigil)" adlı çalışmamı bazı tadilat yapmak suretiyle kitap haline getirerek okuyucunun hizmetine sunuyorum. Kitabın basımında tezin adı kullanılmayarak, kitabın adı "Afrika Gruplar Komutanı- Kafkas İslâm Ordusu Komutanı- Sütlüce Fabrikasının Sahibi NURİ PAŞA (KİLLİGİL) (Enver Paşa'nın Kardeşi)" olarak değiştirilmiştir.

Nuri Paşa (Killigil) Enver Paşa'nın kardeşidir. Son rütbesi Kaymakam (Yarbay) olmasına rağmen ölünceye kadar "Nuri Paşa'' olarak anılmış (Azerbaycan'da Nuru Paşa olarak söylenmektedir); hatta resmî yazışmalarda bile bu şekilde yazılmıştır. Yakın tarihimizin önemli şahsiyetlerinden birisi olmasına rağmen maalesef gerektiği kadar bilinmemektedir.

Nuri Paşa'nın hayatı, Osmanlı Devletinin son döneminde Meşrutiyet öncesi ve sonrasını, son dönemin bütün savaşlarını, Cumhuriyetin ilk yıllarını ve İkinci Dünya Savaşı ve sonrası dönemini kapsamaktadır. Nuri Paşa'nın hayatı incelendiğinde askerî, siyasi ve silah sanayicisi kişiliği olmak üzere üç özelliği ön plana çıkmaktadır.

1909 yılında başlayan askerlik hayatı 1911-1912 Osmanlı-İtalyan Savaşı, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Türk Kurtuluş Savaşı'nda çeşitli muharebelerde başarılarla geçmiştir. Böylece Nuri Paşa, Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki bütün savaşlara katılarak, çöküş yıllarının bütün acılarını ve sıkıntılarını çekmiştir. Nuri Paşa'nın askerî kişiliği ile ilgili göze çarpan özellikleri; cesur, atılgan, teşkilâtçı, sorumluluk sahibi, kafasına koyduğu şeyi yapmak için uğraşan bir kişiliğe sahip olmasıdır. Birinci Dünya Savaşı, Nuri Paşa'nın askerlik hayatında iki nedenle çok önemli yer tutmaktadır. Birincisi; genç yaşına ve küçük rütbesine rağmen Trablusgarp Cephesi'nde geniş bir sahada komutanlık yapmasıdır. Zira Osmanlı Devleti'nin savaştığı diğer cephelerde, Cephe Komutanları "general" rütbesinde ve tecrübeli subaylar olduğu halde Nuri Paşa'nın esas rütbesi yüzbaşı (sonra binbaşı) olmasına rağmen "Fahrî Ferik" rütbesiyle Trablusgarp Cephesi'nde, Afrika Grupları Komutanlığını başarıyla yürütmüştür. İkincisi; Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında da yine genç yaşına ve küçük rütbesine (kaymakam/yarbay) rağmen, yine Fahrî Ferik rütbesiyle Kafkas İslâm Ordusu Komutanlığını yapmasıdır. Bu görevi ile Azerbaycanlıların kalbinde unutulmaz bir yer edinen Nuri Paşa'nın hatırası günümüze kadar devam etmiştir.

Nuri Paşa'nın siyasi kişiliğinin en önemli özelliği ateşli bir Türkçü olmasıdır. Fakat Nuri Paşa asla ırkçı olmamıştır.

Nuri Paşa'nın silah sanayicisi kişiliği ile ilgili en önemli özelliği; Cumhuriyet'in ilk yıllarında Zeytinburnu ve Sütlüce'de kurduğu demir eşya, silah ve mühimmat fabrikaları ile onun büyük bir girişimci olmasıdır. Bunun yanında Nuri Paşa, araştırıcı, çalışkan ve mücadeleci karakteriyle işinde başarılı bir özel sektör yöneticisi olarak görülmektedir.

Yakın tarihimizin önemli şahsiyetlerinden biri olan Nuri Paşa'nın hayatı ve etrafında cereyan eden tarihî olayları anlatan bu kitabım ile okuyuculara ve araştırma yapanlara faydalı olabilirsem, bu, benim için en büyük mutluluk kaynağı olacaktır.

Bu kitabın temelini teşkil eden tezin hazırlanmasında kaynak olarak; arşiv belgeleri, hatıralar, konu üzerinde yazılmış yerli ve yabancı kitap ve makalelerden istifade edilmiştir.

Tezin hazırlanmasında verdikleri destekten dolayı danışman hocalarım Prof. Dr. Ergün Aybars ve Yrd. Doç. Dr. Kenan Kırkpınar'a; Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin emekli hocalarından Selçuk Uysal Bey'e; Prof. Dr. Refail Alizade'ye; amcam Necati Karaköse'ye, ağabeyim Nevzat Karaköse'ye, kızım Hande'ye; oğlum Çağatay'a çok teşekkür ediyorum. Bozkurt ilçesinde kendilerini ziyaret ettiğimde bana yakınlık göstererek aile şeceresi konusunda bilgilendiren ve Nuri Paşa'nın orijinal fotoğrafını veren Aydın Kubilay Yapıcı ve oğlu Vecdi Yapıcı'ya da çok teşekkür ediyorum. Ayrıca, kitabımın hazırlanmasında bana yardım eden, burada isimlerini yazmaya imkân bulamadığım herkese şükranlarımı sunuyorum.

Dr. Nejdet KARAKÖSE

İKİNCİ BASKI İÇİN ÖN SÖZ

Kitabın birinci baskısının yapıldığı Kasım 2012 yılından bu yana tarafımdan Nuri Paşa hakkında çeşitli belge ve bilgiye ulaşılmıştır. Ulaşılan yeni bilgi ve belgeler kitaba dahil edilerek, gerekli ilave ve düzeltmeler yapılmış; tekrar okuyucunun hizmetine sunulmuştur. Yapılan ilave ve düzeltmeler özet olarak şöyledir:

Birinci bölüm olan 1911- 1912 Osmanlı- İtalyan Savaşı'nda en fazla düzeltme ve ilave yapmak durumunda kalınmıştır. Bu düzeltme ve ilavelerde, istifade edilen kaynaklardan en önemlilerinden birisi; 26 Şubat- 16 Mart 1941 günleri arasında Vatan Gazetesinde tefrika halinde yayınlanan Nuri Paşa'nın 1911- 1912 Osmanlı- İtalyan Savaşındaki hatıralarının; Prof. Dr. Serpil Sürmeli tarafından 2012 yılında Atatürk Üniversitesi Dergisinde makale halinde yayınlanmasıdır. Bu makale ile 1911- 1912 Osmanlı- İtalyan Savaşı'nda, Nuri Paşa'nın Fransa- Tunus güzergâhını kullanarak Trablusgarp'a geldiği; sadece Homs ve Mısrata Cephelerinde amcası Halil Bey'in (Kut) emrinde savaştığı açıklık ve kesinlik kazanmıştır. Bu hatıraları yayınladığı için Prof. Dr. Serpil Sürmeli'ye teşekkür ediyorum.

Hatıralar, Homs cephesindeki 27 Şubat 1912 tarihine kadar meydana gelen olayları anlatmaktadır. Bu tarihten sonra meydana gelen olayların anlatımında diğer kaynaklardan istifade edilmiştir. Ayrıca, Vatan gazetesindeki hatıraların makalede yazılmayan bölümlerinden de istifade edilmiştir. Nuri Paşa'nın askerlik hayatının ilk yıllarına ait bilgiler ile şahsi özelliklerini açıklayan bilgiler kitabın ilgili bölümlerine dahil edilmiştir.

ATASE Daire Başkanlığı, TTK ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nden çok sayıda belge ile diğer kaynaklardan kitap ve makale temin etmeme rağmen, kitabın hacminin artmaması ve okuyucuya zahmet vermemek için, yeteri kadar bilginin kitaba dahil edilmesine dikkat edilmiştir. Bilgilerin dahil edilmesinde; yeni olması, düzeltici ve tamamlayıcı olması üzerinde durulmuştur. Ayrıca, değişik kaynaklardan elde edilen Nuri Paşa'ya ait fotoğraflar kitaba dahil edilerek okuyucunun görsel olarak bilgi sahibi olması sağlanmıştır. Kullanılamayan diğer bilgi ve belgeleri, sağlığım ve imkanım ölçüsünde gelecekte yazabileceğim kitaplarda istifade etmeyi düşünmekteyim.

Nuri Paşa, Meşrutiyet ve Cumhuriyetin ilk dönemini yaşamış ve sırasıyla meydana gelen 1911- 1912 Osmanlı- İtalyan Savaşı, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Türk İstiklâl Savaşına iştirak etmiş bir şahsiyettir. Kitabın yazımında okuyucuya daha iyi anlatabilmek için bu savaşlar ve olaylar, özet olarak açıklanmış; beraberinde Nuri Paşa'nın bu savaşlar ve olaylardaki fa-

aliyetleri anlatılmıştır. Bunların yazılmasında öncelikle birinci kaynak niteliğindeki belge ve kitaplardan istifade edilmeye çalışılmıştır. Keza olayların yazılmasında tarih ve yerlerin doğru olmasına dikkat edilmiştir.

Yakın tarihimizin önemli şahsiyetlerinden biri olan Nuri Paşa'nın hayatı ve etrafında cereyan eden tarihî olayları anlatan bu kitabımın ikinci baskısındaki yeni bilgi ve belgelerle beraber okuyuculara ve araştırma yapanlara faydalı olabilirsem, bu, benim için en büyük mutluluk kaynağı olacaktır.

Kitabın ikinci baskısının hazırlanması süresince, Osmanlıca belgelerin okunmasında, ve kitabın kontrol edilmesinde bana büyük yardımları ile her zaman moral desteğini esirgemeyen sevgili ağabeyim Nevzat Karaköse'ye; yine kitabın kontrol edilmesinde ve yazım tekniğinde desteğini esirgemeyen değerli arkadaşım Dr. Celal Mutluer'e de teşekkürlerimi ve şükranlarımı sunuyorum.

Kitabımın tanıtımı için makale yazan, Kafkas İslâm Ordusu ve Nuri Paşa sevgisini daima gündemde tutan ve bu konuda bilgilerini benimle paylaşan çok değerli arkadaşım Yrd. Doç. Dr. Nazım Muradov'a; yine kitabımın tanıtımı için makale yazan, arşiv belgelerinin alınmasında ve gönderilmesinde yardımcı olan değerli arkadaşım Yrd. Doç. Dr. Bahadır Bumin Özarslan'a teşekkürlerimi ve şükranlarımı sunuyorum.

Kitabımın hazırlanmasında bilgilerini esirgemeyen, bilhassa fotoğraf desteği ile kitabın görsel olarak zenginleşmesini sağlayan Doç. Dr. İrade Memmedova'ya; ayrıca kitabımın hazırlanmasında eserlerinden istifade ettiğim ve bu baskıda fotoğraf desteği sağlayan Prof. Dr. Mehman Süleymanov ile yine fotoğraf desteği sağlayan Doç. Dr. Afet Rüstembeyova'ya ve Ümid İsmayılov'a teşekkürlerimi ve şükranlarımı sunuyorum.

ATASE Daire Başkanlığı Arşiv Müdürlüğü, TTK Arşiv Müdürlüğü, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ve İzmir Milli Kütüphanesi Gazete Arşivi personeline verdikleri destekten dolayı teşekkürlerimi ve şükranlarımı sunuyorum.

Dr. Nejdet Karaköse

GİRİŞ

Enver Paşa'nın kardeşi olan Nuri Paşa'nın (Killigil) ataları Gagauz Türklerindendir. Bugün Moldova (Moldavya, eski adıyla Besarabya) Cumhuriyeti'nin güney batısı ile Ukrayna'nın batısında Prut nehri civarında yaşayan Gagauzlar, Hristiyanlaşmış fakat kimliklerini yitirmemiş Türk boylarından birisidir. Gagauzlar, çoğunlukla Karadeniz kıyılarında olmak üzere, Orta Asya, Kafkasya ve hatta Güney Amerika'ya kadar yayılmışlardır. Dünyada mevcut Gagauz sayısının üçyüzbin ile dörtyüzbin olduğu tahmin edilmektedir. Çuvaşlar bir yana bırakılırsa Gagauzlar Müslüman olmayan tek büyük Oğuz boyudur.[1]

Gagauz adının nereden geldiği ve bunların menşei tartışmalı konudur. Bir kısım araştırmacılar, "Gagauz" isminin Gök Oğuz'dan geldiğini pek de sağlam esaslara dayanmadan ileri sürmüşlerdir.[2] "Auz", "Oğuz"un kısaltılmış biçimidir. "Gag" herhalde "Geek", "Gök"e eşittir. Kabilenin seçkin vasfını belirtmektedir.[3] Ayrıca "Gaga'' (totem unsuru) ve "Uz'' eki bir araya getirilerek bundan "Gagauz'' kelimesinin çıktığı iddia edilmektedir.[4]

Gagauz adının Keykâvus isminden kaynaklandığı ilk defa 1930'da G. Balascef tarafından ileri sürülmüş; 1952 yılında Paul Wittek tarafından ispat edilmiştir. "K'' harfinin Gagauzlar'ın çıktığı Konya–Karaman bölgesi dâhil Anadolu'nun bazı yörelerinde "G'' şeklinde telaffuz edildiği düşünülürse "Keykâvus" ve "Gagauz" kelimelerinin birbirine yakın olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Gagauz'un Keykâvus'tan çıktığını tarihî olaylar da doğrulamaktadır.[5]

Bu görüş itirazlarla karşılaşmıştır. Gagauzların, adlarını Keykâvus'tan aldıkları düşünülse de, Gagauz'daki "Ga" yahut "Gaga" ekinin muhtelif Oğuz milletlerinden birine mensup bir kabile ifade eden bir ek halinde olmadığı, sadece Ortodoks Hristiyan Oğuz manasını ifade ettiği de belirtilmektedir.[6]

V. A. Moskof tarafından öne sürülen diğer bir görüş de Gagauzların Kuzey Karadeniz toprakları üzerinden batıya doğru göç etmiş Uzlar'dan geldiğidir.[7]

---

1 Kemal Karpat, "Gagauzlar", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 288.

2 *A.g.e.*, s. 288.

3 M. Türker Acaroğlu, "Gagauzların Kökeni", *Belleten,* C.LXIII, TTK Basımevi, Ağustos 1999, Sayı: 237'den ayrı basım s. 480.

4 Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 289.

5 *A.g.e.*, s. 289.

6 Atanas Manof, *Gagauzlar (Hristiyan Türkler)*, (Çeviren: M. Türker Acaroğlu), Varlık Neşriyatı, Ankara,1939, s. 34-35.

7 Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 289.

Gagauzların Tuna boylarına gelmeleri 13. yüzyılın ilk yarısına rastlamaktadır. 1224 tarihinde Ruslarla Kumanlardan mürekkep müşterek ordunun Moğollar tarafından imhası üzerine, Rus sınırları üzerinde yaşamakta bulunan Uz-Türkler, kitle halinde ve aileleriyle birlikte göç etmeye mecbur kalarak Tuna'yı geçmişler ve Türk kavimlerinden Peçeneklerle İlk-Bulgarların yaşamakta bulundukları Dobruca'ya yerleşmişlerdir. Bunlardan Hristiyan olanlar Karadeniz kıyılarına ve Silistre, Mankalya, Kavarna, Balçık, Varna gibi daha içerdeki yerlere yerleşmişler ve buralarda bugüne kadar *Uzlar* yahut *Oğuzlar* kalarak milliyetlerini ve dilleri olan Türkçeyi muhafaza etmişler; fakat Hristiyanlığı kabullerinden sonra *Gagauzlar* namını almışlardır.[8] Sonuç olarak, Gagauzlar Hristiyan olmakla beraber (Bulgarlar gibi) Slavlaşmayarak, Türk dilini ve Türk aslını muhafaza eden Türklerdir.

Yılmaz Öztuna da Nuri Paşa'nın atalarının Kırımlı Gagauz veya Karaim Türklerinden olduğunu belirtmektedir.[9] Fakat Nuri Paşa'nın atalarının Hristiyan Gagauz Türklerinden olduğu amcası Halil Paşa'nın hatıralarından kesin olarak anlaşılmaktadır. Halil Paşa hatıralarında şöyle anlatmaktadır:

> *"Bir gece, dedem Mustafa Kaptan'ın Unkapanı'ndaki evinde, babam Kâmil Bey, Hasan amcam, İbrahim amcam, yemek yerlerken, biz onları dinliyorduk. Atalarımıza ait konuşuyorlardı. Hasan amcamın şu sözleri hala kulağımdadır:*
>
> *- Ceddimiz Kırım'dan gelmiştir. Kırım hanlarının sarayına öteberi ve bilhassa kadın eşyası satan bir yemeniciymiş. Bu yakışıklı delikanlı Hristiyan olduğu için, harem dairesinde kimse ondan kaçmazmış. Bu sırada Kırım hanının yakınlarından bir kız, ona gönül vermiş. Nihayet evlenmelerine karar verilmiş. Yemenici delikanlı Müslümanlığı kabul etmiş. Evlenmişler. Bu yemenici Rum değil, Romen değilmiş. Şu halde Rum veya Ulah olmayan, Türkçe konuşan bu Hristiyan, Romanya'da yaşayan ve dini Hristiyan olan Gagavuzlardandı. Bu evlenmeden sonra Ruslar, Kırım'ı istila etmişler. İşgal üzerine, ceddimiz, karısı ile beraber, Tuna ağzına Kilya şehrine göçmüşler. Rusların Romanya'yı işgalinden sonra da dedelerimizden Kahraman Ağa, Karadeniz'in Türkiye kıyılarında Abana'ya hicret etmişler."*[10]

Halil Paşa'nın verdiği bilgilere göre Abdullah Killi, gezici olarak dokuma satışı yaptığı; ondan sonra da ailenin Abana'da bu ticarete devam ettiği; Kırım Han soyundan veya saraylı kadınlarından aldığı hanımdan Koca Ağa Killi'nin

---

[8] Atanas Manof, *a.g.e.,* s. 11.

[9] Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074–1990),* Cilt II, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Öncü Basımevi, Ankara, 2005, s. 652.

[10] Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa,* Cilt 1, İstanbul, 1970, s. 183-184.

dünyaya geldiği; onu Kahraman Ağa, Killioğlu Hüseyin Ağa, Hacı Mustafa Kaptan (1778 -1875) ve nihayet Hafız Kâmil Bey'in, aile şeceresinde takip ettiği anlaşılmaktadır.[11]

Nuri Paşa'nın babası Hacı Ahmet Bey (Paşa) (1860-1947), Hafız Kâmil Bey'in Hasene Hanım isimli eşinden doğan oğludur. Hasene Hanım'dan 4 erkek ve 2 kız dünyaya gelir. Hacı Ahmet Bey (Paşa), Halil Bey (Paşa), Fuzuli Bey, Halim Bey, Melek Hanım ve Şükrüye Hanım'dır.

Hacı Ahmet Bey'in, eşi Ayşe Hanımdan 4 erkek 2 kız çocukları olmuştur. Bunlar; Enver (Enver Paşa) (1881-1922), Nuri (Paşa, Killigil) (1890-1949), Kâmil (1898-1964), Ertuğrul (1907-1931), Hasene (1887-1963) ve Mediha (1894-1983)'dır.

Nuri Paşa 25 Temmuz 1946 tarihinde Mısırlı Prenses İffet Hanım ile M. Ali Bey'in kızı olan 1317 (1901) doğumlu Misli Melek Hanımla evlenmiştir. Çocuğu yoktur.[12] Nuri Paşa, Soyadı Kanunu çıkınca **"Killi-Killioğlu"** soyadını almıştır. (Tuna, Karadeniz'e dökülmeden üç kola ayrılır. Bu üç kolun isimleri şunlardır: Kuzeyden güneye doğru Kilya, Süne, Hızırilyas (Sen Jorj). İşte bu Kilya kolu üzerinde "Kilya- Kilye" isimli bir kasaba veya bir şehir vardır.) Nuri Paşa soyadını buradan almıştır. "Kilyalı" manasına gelmektedir.[13]

Resmî kayıtlarda Nuri Paşa'nın isminin "Mustafa Nuri", doğum tarihinin Rumî 23 Nisan 1306 (Miladî 05 Mayıs 1890; Hicrî 15 Ramazan 1307), doğum yerinin İstanbul olduğu görülmektedir.[14] Ağabeyi Enver Paşa'nın İstanbul Divanyolu'ndaki eski Lisan Mektebi karşısındaki evlerinde doğduğu düşünüldüğünde, Nuri Paşa'nın da aynı evde doğduğunu tahmin edebiliriz. Fakat Enver Paşa'nın hayat hikâyesi Nuri Paşa'nınki ile karşılaştırıldığında doğum yerinin Manastır olduğu sonucuna varılmaktadır. Şöyle ki;

- Enver Paşa'nın doğum tarihi Rumî 12 Kasım 1297'dir (Miladî 23 Kasım 1881). Altı yaşına kadar İstanbul'da bulunarak çeşitli ilk mekteplerde okumuş; babasının Nafia Kondüktörlüğüne (Bayındırlık teşkilatında fen memu-

---

[11] Ş. Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa,* Cilt 1, s. 184. (Halen Hacı Mustafa Kaptan'ın torunları Kastamonu ilinin Bozkurt ilçesinde yaşamaktadırlar. Torunlarından Aydın Kubilay Yapıcı ve oğlu Vecdi Yapıcı ile yapılan görüşmede; Hacı Mustafa Kaptan doğduğu yer olan Bozkurt'ta Emine Hanım ile evlenir. Mustafa, Kara Salih ve **Killioğlu Hüseyin Ağa** adında üç çocuğu olur. Hacı Mustafa Kaptan geçim sıkıntısı nedeniyle İstanbul'a çalışmaya gider. Burada evlendiği Ayşe Hanım'dan da üç çocuğu olur**. Killioğlu Hüseyin Ağa**'nın da Ali Efendi, Mehmet Çavuş ve Tahir Çavuş (Yapıcı) adında üç çocuğu vardır. Bunlardan Tahir Çavuş (Yapıcı), Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde amcaoğlu olan Halil Paşa'nın (Kut) emrinde savaşmıştır. Kitabın içine Aydın Kubilay Yapıcı ve oğlu Vecdi Yapıcı'dan alınan Nuri Paşa, Tahir Çavuş ve Halil Paşa'nın birlikte çektirdikleri bir adet resim konmuştur.)

[12] T.C. Emekli Sandığı Arşivi *Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası.*

[13] Ş. Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa,* Cilt 1**,** s.184.

[14] T.C. Emekli Sandığı Arşivi *Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası.*

ru) tayini üzerine Manastır'a gelmiştir. Bu tarih 1887'e tekabül etmektedir. Nuri Paşa henüz doğmamıştır.

-Enver Paşa 1889 senesinde Manastır Askerî Rüştiyesine (Askerî Ortaokul), 1893 yılında da Manastır Askerî İdadisi'ne girdiği düşünüldüğünde; bu okul devresinde ailenin Manastır'da ikamet ettiği ve Nuri Paşa'nın doğum tarihi dikkate alındığında Manastır'da doğmuş olabileceği kuvvetle muhtemeldir.[15]

Yılmaz Öztuna eserinde Nuri Paşa'nın kız kardeşi Mediha Hanım'ın (Orbay) doğum tarihini 1894, doğum yerini Manastır olarak göstermektedir.[16] Mediha Hanım'ın da 1894 yılında Manastır'da doğmuş olması, Nuri Paşa'nın 1890 yılında Manastır'da doğduğunu ispatlamaktadır. Ayrıca bu tarihlerde ailenin halen Manastır'da olduğu anlaşılmaktadır. Nuri Paşa Manastır'da doğmuş olsa bile nüfus kaydı İstanbul-Beşiktaş'ta bulunmaktadır.[17] Bu durumda, doğum yerine bakmaksızın nüfus kaydının babası tarafından İstanbul'da yapıldığı değerlendirilmektedir.

Hacı Ahmet Bey, devlet memurudur. Daha önce İstanbul'a da Manastır şehrinden gelmişlerdi. Fakat 1887 yılında tayin görerek tekrar Manastır'a geldi.[18] Manastır'daki evleri nispeten yüksek fakat kenar bir semt olan Eğri Değirmen civarında Kara Köprü'dedir. Ev kendilerinindir, ama borçludur. Babası Ahmet Bey, oldukça kalabalık bir aileyi geçindirmek zorunda olduğundan ve evin borcu yüzünden oldukça sıkıntılı günler geçirmiştir.[19]

Nuri Paşa'nın ilk mektep tahsili ile askerî ortaokul tahsilini Manastır'da yaptığı ortaya çıkmaktadır. Daha sonra Enver Paşa yüzbaşı rütbesinde iken Manastır'daki evleri borç yüzünden satıldığından Enver Paşa kendisini Selanik'e naklettirir. 1903 yılında Nuri Paşa'nın Kuleli Askerî Lisesi'ne girdiği dikkate alındığında, babası Ahmet Bey'in de ailesi ile birlikte İstanbul'a taşındığı kuvvetle muhtemeldir. Zira Muharip Gazi Yazar Nurettin Peker hatıralarında şunları söylemektedir: *"Ben 320-323 (1904-1907) yıllarında Beşiktaş'ta (İstanbul) Akaretler'de askerî rüştiyeye (ortaokul) gider gelirken, Sultan Aziz Caddesi denilen caddeyi takip ettiğimden, cadde üzerindeki kahvede Ahmet Efendi (Enver Paşa'nın babası) otururdu. Evleri Akaretler'e pek yakın ve cadde üzerinde idi. O zaman*

---

15 Ş. Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa,* Cilt 1, s. 450; *Enver Paşa'nın Anıları 1881- 1908*, (Yayına Hazırlayan: Halil Erdoğan Cengiz), İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 34; *Kendi Mektuplarında Enver Paşa,* (Yayına Hazırlayan: M. Şükrü Hanioğlu), Der Yayınları, İstanbul, 1999, s. 253. (06 Mart 1949 tarihli *Ulus Gazetesi*nde; Nuri Paşa'nın Manastır'da doğduğunu, Rüşdiye, İdadî ve Harbiye tahsilini Manastır'da tamamladığını, talebe iken Hareket Ordusu'na iştirak ederek İstanbul'a geldiğini yazmaktadır.)

16 Yılmaz Öztuna, *a.g.e.*, s. 653.

17 T.C. Emekli Sandığı Arşivi *Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası*.

18 *Encyclopedia of Islam, "Enwer Pasha"* New Edition, Volume-II, Leiden, 1983 s. 698.

19 Ş. Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa,* Cilt 1, s.186-187.

Enver Bey kolağası rütbesinde ve Selanik'te 3. Ordu'da idi. Kardeşi Nuri Paşa o zaman kırmızı apolet ve kol işaretli, fındık püsküllü fes ile Kuleli İdadisi'ne (lise) gider gelir ve daima görürdüm…''[20]

Nuri Paşa, 1903-1906 yılları arasında Kuleli Askerî Lisesi tahsilini tamamladıktan sonra Harp Okulu'na girmiştir. Harp Okulu'ndaki tahsil hayatında notlarına bakıldığında başarılı bir öğrencidir. İkinci sınıfın birinci ve ikinci imtihanlarında notları düşük olmasına rağmen; aşağıda belirtildiği şekilde yıl sonunda 26 Ağustos 1324 (1908) tarihinde yapılan genel imtihan sonucunda yüksek notlar almış ve 506 puanla dördüncü bitirmiştir. Not çizelgesinin dördüncü sırasında ismi "Mustafa Nuri Efendi Bin Ahmet Der-i aliyye" olarak yazmaktadır.

Bilhassa, İstihkâmcılık, Askerî Terbiye ve Almanca derslerinde notlarının daha yüksek olduğu görülmektedir.

Dersler	***Aldığı Not:***
1. Akaid-i Diniye	36
2. Hizmet-i Seferiye Nazariyatı	37
3. Esliha-yı Hafifiye ve Muhtır-ı Nakliye	37
4. İnşaat-ı Askeriye	45
5. Fen ve Fürusiyet	43
6. Fransızca	44
7. Talim Nazariyatı	42
8. Malumat-ı Terbiye-i Askeriye	45
9. İlm-i Ahlak	43
10. Almanca	45
11. Yem Talimi	20
12. Topoğrafya Ameliyatı	15
13. Harita, Resim ve Plan	18
14. Hizmet-i Seferiye Ameliyatı	18
15. Talim Ameliyatı	18
TOPLAM	506[21]

[20] Muharip Gazi Yazar Nurettin Peker'in kendi el yazısı ile tuttuğu notlar. (Oğlu Orhan Peker'den alınmıştır.)

[21] Kara Harp Okulu Arşivi *23 No.lu Numara Defteri.* ("Der-i aliyye", o zamanlarda "İstanbul" yerine de kullanılmaktadır.)
(Nuri Bey, Manastır Askerî Rüştiye (Ortaokul) Mektebinde okurken, bir Fransız (Frer) papazından Fransızca ders aldığı için Fransızca bilgisi iyiydi. Almanca bilgisinin de iyi olması, gelecekte Teğmen rütbesinde Avusturya Piyade Atış Okuluna subay seçiminde etkili bir özelliği olmuştur. Serpil Sürmeli, *Nuri (Killigil) Paşa'nın Trablusgarp Savaşı Hatıraları*, Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi, Cilt-1, Sayı:1, Erzurum, 2012, s. 145; General Nuri (Killigil), *Trablusgarp Hatıralarım*, Hatıraları Toplayıp Hazırlayan: Albay C. C. S., Vatan Gazetesi, 02 Mart 1941.

-I-
1911-1912
OSMANLI-İTALYAN SAVAŞI İLE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR OLAN DÖNEMDEKİ FAALİYETLERİ

A- TRABLUSGARP'IN TARİHİ

Trablusgarp sırasıyla Finikeliler, Kartacalılar, Romalılar ve sonra Müslüman Araplar tarafından ele geçirilmiştir.[1] 1510 yılında İspanyol işgaline uğramış; 1530'da da Saint Jean şövalyelerinin eline geçmiştir. Yerli halkın kendilerini haçlılardan kurtarması için Osmanlı Devletine ısrarlı başvuruları üzerine 15 Ağustos 1551 yılında Kaptan-ı Derya Sinan Paşa, Murat Ağa ve Turgut Reis tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır. Eyalet olarak teşkilatlandırılan Trablusgarp'a ilk beylerbeyi olarak paşalık rütbesi verilen Murat Ağa getirilmiştir.[2]

Trablusgarp Eyaleti, Osmanlı Devletinin eline geçtikten sonra Türk denizcilerinin Garp Ocakları denilen Tunus ve Cezayir'den sonra Kuzey Afrika sahillerindeki üçüncü korsanlık merkezi olmuştur. Eyalette iktidar, bir divan ile desteklenen paşanın elinde idi. İdarenin başında bir dayı, ordunun başında ise bir bey vardı. Çok defa dayı ve bey şehrin gerçek sahipleri idiler.

Trablus feth edildikten sonra buraya çok sayıda Türk ve Türk aileleri yerleşmiştir. Zaman içinde buraya memuriyet ve sürgün nedeniyle gelenler ile emekli olan memurlar da Trablus'ta kalmışlardır. Türk asker ve memurlar da yerli kadınlarla evlenmek suretiyle Trablus'ta yerleşmişlerdir. Anılan bu asker ve memurlar aileleri ile birlikte Kuloğulları denilen içtimaî bir sınıfı meydana getirdi. Bunların başında Baş-ağa denilen hükümetin tayin ettiği bir kimse bulunurdu. Türk garnizonları ve etrafı Kuloğulları ile iskân edilmişti. Kuloğulları'nın Trablus'ta vergi vermemek, açıkta silah taşımak, tahsildarlık ve kolculuk (emniyet) hizmetlerinde kullanılmak gibi bazı imtiyaz ve özellikleri vardı. Bu durum 1900 yılına kadar devam etmiş; daha sonra imtiyazlar kaldırılarak yerlilerle bu yönden farkları kalmamıştır. Zaman içinde Kuloğullarını teşkil eden bu insanlar, bölge halkının dilleri, kıyafetleri ve adetlerinden etkilenerek Araplaşmışlardır.[3]

---

1 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Osmanlı–İtalyan Harbi (1911–1912)*, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1981, s. 17.

2 İsrafil Kurtcephe, *Türk– İtalyan İlişkileri (1911–1916)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, s. 4.

3 *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 12/1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974, s. 447; Sürmeli, *a.g.m.*, s. 154; Vatan Gazetesi, 06 Mart 1941.

Karamanlı hanedanı 1711-1835 yılları arasında hüküm sürmüştür. Karamanlı Hanedanının kurucusu Karamanlı Ahmet Paşa, kuvvetli bir şahsiyetti. 34 yıllık saltanatı devrinde Trablus nisbî bir sulhtan ve iktisadî refahtan faydalandı. Onun iktidarı döneminde, Trablus eyaleti Fizan'a ve Berka arazisine kadar en son hududuna ulaştı.[4] Karamanlı hanedanı döneminde Akdeniz'de korsanlık faaliyetine devam edildiği gibi Avrupa devletleriyle müstakil antlaşmalar yapıldı. Bu dönemde Osmanlı hükümetinin otoritesinin zayıfladığı görülmektedir.

1835 yılında Osmanlı Devleti, Trablusgarp'a kuvvet sevk edip Karamanlı sülalesine son vererek tekrar otoritesini tesis etmiştir. Bundan sonra Trablusgarp doğrudan Osmanlı Devleti'nce tayin edilen valilerce yönetilmiştir. Trablusgarp Eyaleti, 1864 tarihli vilayet kanunu gereğince vilayet olmuştur. 1877 tarihli bir kanunla yeni bir idarî düzenlemeye gidilmiş ve Bingazi, Derne ve havalisi Trablusgarp'tan ayrılarak doğrudan doğruya İstanbul'a bağlı müstakil bir sancak haline getirilmiştir. Berlin Kongresinden sonra bu iki Osmanlı toprağı İtalyan yayılmacılığının hedef alanı haline gelmiştir.[5]

[4] *İslâm Ansiklopedisi,* s. 448.

[5] İsrafil Kurtcephe, *a.g.e.*, s. 4 -5.

B- SAVAŞIN SEBEPLERİ VE SAVAŞ İLANINA KADAR GEÇEN OLAYLARIN ÖZETİ

İtalyan birliğinin geç kurulması yüzünden sömürgecilik siyasetine geç atılan İtalya, sömürge olmaya elverişli topraklardan hemen hepsinin sömürgeci devletler tarafından paylaşıldığını gördü. En son olarak, 1881 yılında Tunus Fransızlar tarafından işgal edilmiş, çok geçmeden de 1882 yılında İngilizler Mısır'a yerleşmişlerdi.[6] İtalya, Trablusgarp konusunda elini çabuk tutmak ve burayı büyük devletlerden birine kaptırmak istemiyordu. Trablusgarp, Cebelitarık'tan Süveyş'e giden deniz yoluna hâkimdi. Schweinfurth bir yazısında; *"Tobruk'u elinde bulunduran Şarkî Akdeniz'in anahtarlarını da elinde bulundurur"* demektedir.[7]

İtalya'nın "büyük devlet" statüsünü koruyabilmesi ve siyaset alanında Akdeniz'le ilgili konularda söz sahibi olabilmesi ancak Akdeniz'de kuracağı egemenlik ve Akdeniz çevresinde ele geçirebileceği topraklarla mümkün olabilirdi. Bundan başka artan nüfusuna da yer bulması gerekiyordu.[8]

İtalya Hükümeti, Afrika'da özellikle Trablusgarp ile Habeşistan'ı ele geçirmek ve bu ülkeleri birleştirmek suretiyle, bir Kuzeydoğu Afrika İmparatorluğu kurmayı tasarlıyordu. Önce Habeşistan'a saldırarak ele geçirmek istediyse de 01 Mart 1896'da Adua Muharebesi'nde büyük bir yenilgiye uğradı. Hem bu yenilgiyi unutturmak, hem de tasarladığı planı gerçekleştirmek için Trablusgarp ve Bingazi'yi ele geçirmeyi ve buradan Afrika'nın içlerine doğru topraklarını genişletmeyi hedef olarak kabul etti. İtalyanlar, Osmanlı Devleti aleyhine Balkanlar'da meydana gelen olayları da fırsat bilerek, Trablusgarp için, uluslararası ortamı hazırlamağa çalıştılar.

---

6 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Osmanlı–İtalyan Harbi (1911–1912)*, s. 7.

7 İ. Revol, *1911–1912 Türk İtalyan Harbi,* II. Cilt, (Çev. Em. Tümg. Kadri Demirkaya), 119 Sayılı *Askerî Mecmua*'nın Tarih Kısmı, Birincikânun – 1940, Sayı: 59, İstanbul Askeri Matbaası, 1940, s. 4.

8 A. L. Macfie, *Osmanlının Son Yılları 1908–1923*, (Çevirenler: Damla Acar– Funda Soysal), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 73; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Osmanlı – İtalyan Harbi (1911–1912)*, s. 118.

İtalya'yı Almanya–Avusturya ittifakına katılmaya sevk eden sebeplerin en önemlisi Fransa'nın Tunus'a yerleşmesi olmuştur. Sömürgecilik faaliyetlerinde başlangıçta iki büyük merkezî devlete dayanmayı düşünmüştü. 1882 ve 1887'de Üçlü İttifak antlaşmalarında Trablusgarp üzerindeki isteklerini Avusturya ve Almanya'ya kabul ettirmek için gerekli zemini hazırlayan İtalya; 1891'de Almanya'ya, 1902'de de Avusturya'ya kabul ettirmeye muvaffak oldu. Bununla beraber İngiltere'nin desteğini almak için de 1887'de antlaşma imzaladı. Fakat bu antlaşma daha sonraki yıllarda İngiltere'nin istememesinden dolayı yenilenmedi. İngiltere'nin bu tavrı karşısında İtalya, 1881'de Tunus'u işgal ettiğinden beri Fransa ile olan kötü ilişkilerini düzeltmek için Eylül 1896'da bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşmadan sonra 1900 ve 1902 yıllarında iki anlaşma daha imzaladılar. Bu antlaşmalarla, İtalya Fransa'nın Fas'taki nüfuzunu; Fransa da İtalya'nın Trablusgarp'taki nüfuzunu tanıyordu.[9] Bununla birlikte İngiltere de 11 Mart 1902 tarihinde bir notayla, İngiltere'nin Trablusgarp üzerinde hiç bir emel beslemediğini ve bir statü değişikliği kaçınılmaz hale gelirse, İngiltere hükümetinin amacının bu değişikliğin İtalya'nın zararına gerçekleşmesine imkân vermemek olacağını bildirdi.[10]

Avusturya'nın 1908 yılında Bosna–Hersek'i ilhak etmesi, İtalya'yı Üçlü İttifak'tan uzaklaştırdı. Bu durum İtalya'yı Rusya'ya dönmeye sevk etti. 24 Ekim 1909 tarihinde Racconigi Antlaşmasını imzaladılar. Beş maddelik antlaşmanın dört maddesi Balkanlar üzerine, beşinci madde ise Boğazlar ve Trablusgarp üzerine idi. Buna göre; İtalya Rusya'nın Boğazlardaki menfaatlerini, Rusya da İtalya'nın Trablusgarp ve Bingazi'deki menfaatlerini tanıyorlardı.[11]

İtalya'nın Üçlü İttifak'tan uzaklaşması ve İtalya ile Avusturya'nın ilişkilerinin kötüye gitmesi üzerine Almanya arabuluculuk yaparak, İtalya ile Avusturya arasında 19 Aralık 1909'da bir antlaşmanın imzalanmasını sağladı.

Böylece İtalya Trablusgarp'a saldırmadan önce büyük devletlerle anlaşma sağlamış oluyordu. O sırada İtalyan Başvekili olan Giolitti hatıralarında bu durumu şöyle anlatmaktadır:

> *"Fransa ve İngiltere ile yaptığımız anlaşma neticesinde, biz bu iki memleketin Fas'da ve Mısır'da vaziyetlerine karışmamağı taahhüt etmiş ve buna mukabil Fransa ve İngiltere de İtalya'nın Trablusgarp'ta birinci derecede olan menafiini kabul ve tasdik etmişlerdi. Hatta o sıralarda Rusya Çarının İtalya'ya*

[9] İsrafil Kurtcephe, *a.g.e.*, s. 12.

[10] Stefanos Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, Tanzimat'tan 1. Dünya Savaşına,* Cilt- **2,** Gözlem Yayınları, İstanbul, 1975, s. 1069.

[11] Fahir H. Armaoğlu, *Siyasi Tarih Dersleri 1789–1919*, s. 429- 430; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Osmanlı–İtalyan Harbi (1911–1912)*, s. 8.

seyahati esnasında bizim Trablusgarp üzerindeki hukuku(!)muzu Çar'a dahi tasdik ettirmiştim."[12]

İtalyanlar Tunus'u Fransa'ya kaptırdıklarından beri, gerekli ortamı sağlamak amacıyla, her konuda Trablusgarp ile ilgileniyorlardı. Trablusgarp'ın ekonomik hayatını ele geçirmek için yatırımlar yapıyorlardı. 1907 yılında Banko di Roma'nın şubelerini açmayı da başardıktan sonra faaliyetleri daha çok arttı. Bölgede toprak ve mülk alımlarını hızlandırdılar. Yiyecek maddelerini alıp stoklayıp suni kıtlık yaparak, halk nazarında Osmanlı Devleti'nin itibarını zedelemek, kendilerine bağlamak istediler. Bu arada okul, hastane, postahane gibi yerler açarak halkın sempatisini kazanmaya çalıştılar. Trablus'ta İtalyanların okul sayısı 1900 yılında dördü ibtidai ve biri rüşdî olmak üzere beş adetti. 1911 yılına gelindiğinde bu okulların sayısı 10'a çıkmıştı. Bu okullarda Arap çocuklarına İtalyan dili öğretilmekte ve İtalyan hayat tarzı benimsetilmeye çalışılmaktaydı. İtalyanlar misyonerlik faaliyetlerinde bulunup, para ile satın aldıkları veya kimsesiz olan zenci çocuklarını toplayarak din değiştirip Hristiyanlaştırıyor ve eğittikten sonra da ülkenin çeşitli bölgelerinde propagandacı olarak kullanıyorlardı. Bu arada Osmanlı Hükümetinden aldıkları maden arama izni ile bölgenin fosfat ve altın madenlerinden faydalandılar. Yaptıkları propaganda ile halkı Osmanlı Hükümetinden uzaklaştırmaya ve kendilerine yaklaştırmaya çalıştılar.

1906–1909 yıllarında, işgal için zemin hazırlamak maksadıyla, kabilelerin kendi aralarında ve Türk makamlarıyla gerginliklerden istifade için bazı hususî memurlarla Trablusgarp ve Bingazi'de kışkırtma faaliyetlerinde bulundular.[13]

İtalyanların bu faaliyetlerine, Vali Recep Paşa ve daha sonra İbrahim Paşa karşı koymalarına rağmen, Osmanlı Hükümetinin yanlış tutumu ve kararları sebebiyle mani olamadılar. Roma Büyükelçiliği yapan ve sonra da sadrazamlığa getirilen İbrahim Hakkı Paşa her iki görevde de Trablusgarp üzerinde İtalya'nın emelleri açık olarak belli olmasına rağmen gerekli tedbirleri almayarak, bu eyaletin kaybına neden oldu.

1908 yılında İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra İttihat ve Terakki mensuplarının hükümette söz sahibi olması üzerine; İtalya'nın Trablusgarp'ı savaşsız ele geçirme planı ortadan kalktı.[14] O yıllarda İtalyan milliyetçiliği ile beraber İttihat ve Terakki'nin de Türkçülük akımı yükseliyordu. İtalya İtalyanları, Osmanlı da Türkiye'yi yaratmak istiyordu. Giolitti ve İttihatçılar karşı

---

[12] "Sabık İtalya Başvekili (Giolitti)'nin Çok Mühim Hatıratı *(Trablusgarb'ı Nasıl Aldık)"*, *Zaman Gazetesi*, 29 Temmuz 1935.

[13] Giolitti, *a.g.e.*, *Zaman Gazetesi*, 29 Temmuz 1935.

[14] Giolitti, *a.g.e.*, *Zaman Gazetesi*, 29 Temmuz 1935.

karşıya idiler. Daha sonra İtalya'nın Osmanlı Devletine verdiği notada İttihat ve Terakki mensupları ilk kez milletlerarası bir belgede bir devlet tarafından suçlanacaktır. Bu suçlama, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında, Sevr Antlaşması hazırlayıcıları tarafından da benimsenecektir.[15]

1911 yılına gelindiğinde, Mart ayından itibaren İkinci Fas buhranı (Agadir Olayı) ortaya çıkmaya başladı. İtalyan Başvekili Giolitti Trablusgarp'a saldırmadan önce buhranın bitmesini bekledi. Zira Almanya'ya karşı İngiltere ve Fransa'nın Avrupa'da savaşa girmesi kendisini zor duruma düşürecekti. İtalya hem Trablusgarp'ta hem de Avrupa'da savaşın yükünü kaldıramazdı.[16] Bu arada, Trablusgarp üzerinde propaganda faaliyetlerini artırdılar. Bab-ı Ali üzerine yaptıkları baskılar sonucu Trablus vali ve kumandanı Müşir İbrahim Paşa'yı 12 Ağustos 1911 tarihinde (İtalyan saldırısından bir ay önce) görevinden aldırdılar. İtalyanların faaliyetleri hakkında Roma Sefiri Kâzım Bey'in uyarıları, bilhassa 17 Şubat 1911 tarihli ciddi uyarısı da, İstanbul'da etki uyandırmadı. Osmanlı Hükümeti'nin yaptığı en büyük hatalardan birisi Trablusgarp'ta bulunan bir tümen gücündeki askerin 1910'da alevlenen Yemen isyanı için çekilmesi oldu. İbrahim Paşa'nın bütün direnmeleri fayda vermedi. Trablusgarp'ta jandarma gücünde az bir kuvvet bırakıldı.[17]

Osmanlı Hükümeti geri çektiği vali ve kumandanlık görevini yürüten İbrahim Paşa'nın yerine atamayı geç yaptığı için, yeni personel hala yerine ulaşamamıştı. İtalya savaşa başladığında Albay Neşet Bey Fırka Kumandanlığını vekâleten yürütüyordu. Vilayetin başında defterdar kalmıştı. Birçok kazada yönetici bulunmuyordu. Trablusgarp adeta terk edilmiş bir beldeye benziyordu. İtalya, bir direnişle karşılaşmadan kolayca bu topraklara sahip olacağını düşünürken haksız sayılmazdı.[18] Fakat daha sonra Enver, Mustafa Kemal, Halil, Nuri (Conker), Ali Fethi, Nuri (Killigil) Beyler gibi yüzlerce gönüllü Türk subayı Trablusgarp'a geldikten ve yerli kuvvetleri de teşkilatlandırdıktan sonra, İtalyanlar Trablusgarp'ı kolay ele geçiremeyeceklerini anladılar.

---

15 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler,* Cilt 1, *İkinci Meşrutiyet Dönemi,* s. 534-535.

16 Fahir H. Armaoğlu, *Siyasi Tarih Dersleri 1789–1919,* s. 432.

17 Ş. Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa,* Cilt 2, s. 219.

18 İsrafil Kurtcephe, *a.g.e.*, s. 30.

C- SAVAŞIN İLANI

Osmanlı siyasi çevreleri, kapılarını çalan savaş tehlikesini ısrarla görmezlikten gelmeye devam ederlerken İtalyan Hükümeti, savaş bahanesi yaratma planının ilk safhasını uygulamaya koyar.[19] Osmanlı Hükümetinin Derne adlı yük gemisi ile Trablus'a 12500 tüfek, 600 sandık cephane, 500 çuval un, 500 çuval peksimet ve 200 asker elbisesi göndermesini bahane yapan İtalya Hükümeti 23 Eylül 1911'de notasını verir. Verilen notada;

- Osmanlı zabitanı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti unsurlarının cahil ve mutaassıp ahaliyi İtalya ve İtalyanlara karşı kışkırttıklarını,
- Kendilerini tehlikede gören bir kısım ailelerin 24 Eylül'de bu havaliyi terk edeceklerini,
- Erzak ve mühimmat yüklü gemilerin gelmesinin taassup duygularının artmasına neden olacağını belirtir.[20]

Osmanlı Devleti 26 Eylül 1911'de verdiği cevapta;

- Trablus ve Bingazi'de İtalyan tebaasının emniyet ve huzurunu bozacak bir durumun ve tehlikenin olmadığını,
- Birdenbire halkın taassubunun galeyan edeceği yolundaki kaygıların haklı bulunmadığını,
- Hükümetin oralarda emniyet ve asayişi sağlamağa muktedir olduğunu bildirir.[21]

Fakat İtalya verilen cevaptan tatmin olmaz, zira İtalya, Trablusgarp'ta ekonomik yönden üstün durumda olmaktan ziyade; asıl istediği Fransa'nın Fas'ı ele geçirdiği gibi Trablus'u ele geçirmektir. İtalyan Hükümeti 26 Eylül'de toplanarak Osmanlı Hükümetine savaş notası vermeyi kararlaştırır. 28

---

[19] İsrafil Kurtcephe, *a.g.e.*, s. 53. (İtalya Hükümeti, Derne Vapurunun hareketinin çok vahim bir hadise olduğunu bildirmek için Ege sahillerini terk etmesini bekler. Vapuru yolda tevkif etmemeğe dikkat eder. Trablusgarp'a ulaşarak yükünü karaya çıkarmasına izin verir. Böylece, harekete geçmek için bir bahane elde edilmiş olur. Bkz. İ. Revol, *a.g.e.*, s. 7.)

[20] Celal Tevfik Karasapan, *Libya, Trablusgarp, Bingazi ve Fizan*, Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1960, s.197; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt II, Kısım I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, s. 88.

[21] Celal Tevfik Karasapan, *a.g.e.*, s. 197.

-II-
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA NURİ PAŞA'NIN FAALİYETLERİ

A- BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN ÇIKMASI VE OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRMESİ

Birinci Dünya Savaşı, Fransız İhtilâli ve 25 yıla yakın süren ihtilal savaşlarının meydana getirdiği politik, sosyal ve ekonomik gelişmelerin devamlı ve doğal sonucudur. Sömürgeci devletlerin hammadde kaynakları ve üretim mallarına pazar bulmak için yaptıkları mücadele, 19. ve 20. yy'da artarak devam etti. 19. yy'ın ikinci yarısında İtalyan ve Alman siyasal birliklerinin kurulması, Avrupa dengesini bozmakla kalmadı. Özellikle Balkan devletlerinde ulusalcılık ve bağımsızlık hareketlerini hızlandırdı. Avrupa'daki ekonomik, politik ve askerî gelişmeler Alman – Avusturya – İtalya yakınlaşmasına, Üçlü İttifak'ın kurulmasına yol açtı. Buna karşılık İngiliz – Fransız ve Rus yakınlaşması da Üçlü İtilaf'ı oluşturdu. 1914 yılına gelindiğinde, blokların temel sorunları olan ekonomik çıkarlar, Alsas-Loren sorunu, üstünlük kurma çabaları, denizlerde silahlanma, Fas buhranları, Bağdat Demiryolu sorunu, Balkanlar'da Avusturya – Rusya çatışması, Balkan Savaşı gibi sebeplerden dolayı savaşın çıkması yalnızca bahaneye bakıyordu.[1] Nihayet, 28 Haziran 1914 tarihinde Avusturya – Macaristan Veliahdı Franz Ferdinand ve karısının Saray Bosna'yı ziyaretleri sırasında bir Sırplı tarafından öldürülmesi dört yıl sürecek Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına sebep oldu.

Avusturya, Sırbistan'ın suikast ile ilgili çalışmalarını yeterli görmeyerek 28 Temmuz 1914'te Belgrad'ı bombardıman ederek savaşa başladı. İngiltere'nin Almanya nezdinde yaptığı diplomatik girişimler sonuçsuz kalınca ve Rusya ile Fransa 31 Temmuz 1914'te seferberlik ilan edince, Almanya, 01 Ağustos 1914'te Rusya'ya, 03 Ağustos 1914'te Fransa'ya savaş ilan etti.[2]

Fransa'ya saldırmak için Belçika'dan geçiş izni isteyen Almanya, ret cevabı alınca 04 Ağustos 1914'te Belçika'ya savaş ilan etti. Bunun üzerine İngiltere de aynı gün Almanya'ya savaş ilan etti. 06 Ağustos 1914'te de Avusturya Rusya'ya savaş ilan etti.[3]

---

1 Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* – 1, Ercan Kitabevi, İzmir, 2003, s. 44-45.

2 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914–1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983, s. 103-104; Kemal Arı, *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1997, s. 19.

3 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914–1980*, s. 103-104.

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşı yenilgisinden sonra bir yandan ordusunu ıslah ederken, diğer yandan yalnızlıktan kurtulmak için ittifak arayışlarına girmiştir. Osmanlı Devleti'nin ilk ittifak teşebbüsü İngiltere'ye oldu. Red cevabı aldı. İkinci ittifak teşebbüsü Bulgaristan tarafından Osmanlı Devletine yapıldı. Fakat görüşmeler sonuçsuz kaldı. Üçüncü teşebbüs ise Osmanlı Devleti tarafından Fransa'ya yapıldı. Fransa, Rusya'nın onayı olmadan kabul etmeyeceğini ileri sürdüğünden bu girişim de netice vermedi.[4] İtilaf Devletlerinden gerekli desteği bulamayan Osmanlı Devleti mecburen Almanya'ya yanaşmak zorunda kaldı.

Almanya 1914 yılının başlarında Osmanlı Devletinin kötü askerî durumu yüzünden ittifak yapmak istemedi. Fakat daha sonra Halife'nin dinsel gücünden istifade ederek, Ortadoğu'ya, yani Osmanlı Devleti topraklarına sahip olmayı düşündü. İttifak önerisi yine Osmanlı Devleti'nden geldi. 22 Temmuz 1914 tarihinde Almanya ve Avusturya'ya aynı zamanda ittifak teklifi yapıldı. Çeşitli görüşmelerden sonra 2 Ağustos 1914 tarihinde, savaşın başlamasının ertesi günü, Osmanlı Devleti Almanya ile ittifak anlaşması imzaladı. 19 Ağustos 1914 tarihinde de Talat Paşa tarafından Bulgaristan ile savunma anlaşması imzalandı.[5]

Bu arada Amiral Souchon komutasındaki Geoben ve Breslau adlı iki Alman savaş gemisi İngiliz donanması önünden kaçarak 10 Ağustos 1914 tarihinde Çanakkale Boğazı önlerine gelir. Boğazdan içeri alınırlar ve Tuzla'ya kadar gelirler. 16 Ağustos 1914'te Osmanlı Devleti bu gemileri 80 milyon marka satın aldığını ilan eder. Adlarını Yavuz Sultan Selim ve Midilli olarak değiştirir.[6] Bu açıklamalar İtilaf Devletlerini ikna etmediyse de Osmanlı Devletinin tarafsız kalmasını istediklerinden seslerini çıkarmazlar.

Osmanlı Devleti başlangıçta tarafsız kalmak istediyse de Almanya ve Avusturya bir an önce savaşa girmesini istiyorlardı. Çünkü Almanya Marn muharebelerinde başarısızlığa uğramış, Avusturya ise Ruslar karşısında zor duruma düşmüştü. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya cephe açmasını istiyorlardı. İstanbul'daki Alman askerî yardım heyeti hükümetinin paralelinde çalışmalar yaparak, Osmanlı Devletini savaşa sokmak için çabalıyordu. Başta Harbiye Nazırı Enver Paşa ile bazı kabine üyeleri de devletin savaşa girmesini istiyorlardı.[7] Enver Paşa ve İttihat ve Terakki mensuplarının savaşa girilmesinde acele etmelerinin sebebi, savaştan Almanya'nın kesin şekilde

---

4 *A.g.e.*, s. 107-108.

5 Ergün Aybars, *a.g.e.*, s. 48-49; Dr. Coşkun Üçok, *Siyasal Tarih 1789-1950,* Ajans-Türk Matbaası, Ankara, 1961, s. 292; Kemal Arı, *a.g.e.*, s. 19.

6 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi,* VIII nci Cilt, *Deniz Harekâtı*, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1976, s. 50 -52; Coşkun Üçok, *a.g.e.*, s. 292.

7 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914–1980*, s. 110.

-III-
Nurİ Paşa'nın İstİklâl Savaşı Dönemİndekİ Faalİyetlerİ

A- İNGİLİZLERİN KAFKASYA POLİTİKASI

Bolşevik İhtilalini takip eden günlerde, Don, Terek, Kuban, Ukrayna ve Kafkasya'daki mahalli idarelerin Bolşevikler'i tanımaması sonucunda, İngiliz Dışişleri Bakanlığı bu ülkeleri bir araya getirmek ve aralarına Romanya'yı da katarak Bolşevikler'in güneye inmesini engellemek, Almanlar'a karşı kullanmak ve Türk Ordusu'nun ilerleyişine mani olmak için Güney Kuşağı Projesini hedeflemiştir. Savaşın ilerleyen günlerinde Almanlar'ın Ukrayna'yı, Türkler'in Azerbaycan'ı ele geçirmeleri, Beyaz Ordular'ın Bolşevik Ordusu karşısında mağlup olmaları bu planın gerçekleşmesine mani olmuştur.[1] Fakat savaş sona erdiğinde İngilizler Basra, Bağdat, Bakü ve Batum gibi merkezleri ellerinde bulundurarak, Hindistan yolunun güvenliği için önemli bir avantaj sağlamışlardır. Ayrıca mağlup olan İttifak Devletleri'ne istediği şekilde ateşkes antlaşması imzalatarak savaş sonunda güçlü bir duruma gelmişlerdir.

İngiltere, Birinci Dünya Savaşı sonunda Kafkasya'yı büyük ülçüde işgal etmesine rağmen, 23 Aralık 1918'de İmparatorluk Savaş Kabinesi'nde yapılan tartışmalar sonucunda Lloyd George, Kafkaslar'dan askerlerini mümkün olduğunca erken geri çekme kararındaydı. Bu geri çekme kararının sebebi İngilizlerin hem Boğazları hem de Kafkasları kontrol etmeye yetecek gücünün olmamasıydı. Lloyd George'un düşüncesi, Kafkaslar pahasına Türkiye'deki konumunu güçlendirmekti. İngiltere'nin yeni hedefi; Kafkaslar'dan çekilen kuvvetlerle İstanbul, Boğazlar ve Karadeniz'deki kuvvetleri takviye etmek, böylece Türkiye meselesinin çözümünü hızlandırmaktı. İstanbul, Boğazlar ve Karadeniz'de güçlü olmak İngiltere'nin Kafkaslar'daki etkisini sürdürmesini sağlayacaktı. Bolşeviklerin güneye inmesini önlemek için anti-Bolşevik güçler ile Güney Kafkasya ülkeleri desteklenecekti. İngiliz birliklerinin tamamen çekilmesinden sonra, Batum'da küçük bir garnizon bırakılması, buradaki İngiliz varlığının devamını sağlayacaktı. Bunun üzerine Llyod George hükümeti, Mart 1919 tarihinde İngiliz birliklerinin Kafkasya'dan çekilmesi kararını aldı.

---

[1] K. Tuncer Çağlayan, *Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri*, s. 497- 500.

İngilizlerin desteklediği anti-Bolşevik Rus kuvvetleri lideri Denikin ise Bolşeviklerle çarpışırken, aynı zamanda Kafkas Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığını tanımıyor, "Tek ve Bölünmez Büyük Rusya" konusunda ısrar ediyordu.[2] Denikin'in Kafkasya üzerinde istilacı tutumu Azerbaycan'ı rahatsız ediyordu. Azerbaycan Hükümeti de İngilizler nezdinde girişimlerde bulunuyordu. Denikin'in Bolşevik Ordusunu bırakarak, Kafkas ülkeleri ile uğraşmasını İngilizler istemiyordu. Bu yüzden Denikin'in ilerlemesini engellemek için bir kaç kez Kuzey Kafkasya'da ilerleme sınırı çizdiler. Fakat Denikin bu sınırları tanımadı ve ilerlemesine devam etti. Denikin Ağustos 1919 tarihinden itibaren bütün gücünü Bolşevik kuvvetlerine verdi. Bolşevik kuvvetleri karşısında yenilen Denikin Ordusu, Aralık 1919'da dağıldı.

İngiltere, kendisi Kafkaslar'dan çekildikten sonra, Ermenistan'a A.B.D.'ni; Gürcistan ve Azerbaycan'a da İtalya'yı mandater devlet olarak düşünmekteydi. Fakat her iki devlet de bu görüşe karşı çıkınca İngiltere'nin durumu daha da zorlaştı. Çünkü İngiltere'nin askerini çektiği 1919 yaz ayları Kafkasya'da anarşinin ve isyanların en yoğun olduğu zamandı.

Bilhassa Azerbaycan Ordusu'nun Karabağ'da Ermenilere karşı harekâtı devam ediyordu. Böyle bir zamanda İngiltere'nin askerini çekmesi, hem İngiltere içinde bazı kesimler tarafından, hem de Fransa ve A.B.D. tarafından olumsuz karşılandı. Ordunun çekilmesini istemeyenlerin muhalefetine rağmen, İngiliz Hükümeti, 15 Temmuz-15 Ağustos 1919 tarihleri arasında askerlerinin tahliye işlemini bitirdi. Ekim 1919 tarihine kadar da bütün Kafkasya'daki askerlerini tamamen çekti. Fakat yayınladığı politik bir bildiri ile bölgedeki görevinin hâlâ devam ettiğini açıkladı. İngiltere'nin hem kamuoyuna hem de parlamentoya rağmen bu tahliye kararını almasında en önemli sebep ekonomik faktördü. Çünkü savaş sonunda galip çıkmasına rağmen ekonomik çıkmaza girmişti. Yurt dışına asker göndermek de oldukça ekonomik külfet getiriyordu. Lord Curzon; *"Eğer A.B.D. masrafları ödeseydi; bu karar alınmayacaktı."* demiştir.[3]

İngiltere, Kafkaslarda kaldığı süre içerisinde, buranın petrol dâhil diğer tabii kaynaklarından istifade edilmesi konusunda A.B.D. başta olmak üzere diğer müttefik devletlerle rekabet içinde olmuş ve onların istifade etmesine mani olmaya çalışmıştır. İngiltere, A.B.D.'ne ait "Standart Oil" şirketinin petrol satın alma konusunda Azerbaycan petrol sanayicileri ile yaptığı anlaşmayı bozmuştur. Ayrıca, Fransa'nın kendi savaş filosu için petrol satın almasına engel olmuştur. Bu konuda Fransız gazeteleri İngiltere aleyhinde yazılar yaz-

---

[2] William Hale, *Türk Dış Politikası 1774-2000,* (Çeviren: Petek Demir), 2003 Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003, s. 41.

[3] Kenan Kırkpınar, *Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi İngiltere ve Türkiye (1919-1922)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004, s. 95- 97.

mışlardır. Buna karşılık İngilizler, yarım milyon ton petrol ve bir o kadar da manganez alıp götürmüşlerdir.[4]

İngiltere, kendisi Kafkaslardan çekilmesine rağmen, ilerleyen Bolşevik kuvvetleriyle, Anadolu'da Mustafa Kemal (Atatürk) liderliğindeki İstiklâl Savaşı'nın irtibatını kesme planı olan "Kafkas Seddi"ni uygulamaya devam etmek istiyordu. Sevr Antlaşması öncesinde yapılan Paris, Londra ve San Remo Konferanslarında Kafkasya konusu görüşülmüş, Kafkas Cumhuriyetlerinden gelen delegelerle de görüşmeler yapılmıştır.

İngiltere ve müttefiklerinin Ermenistan ile ilgili düşünceleri, yedi Türk vilayetinde (Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum, Trabzon'dan başka güneyde Tigrisi, batıda Ordu-Sivas hattı olmak üzere Kilikya ve ve İskenderun'u da talep ediyorlardı.) Ermenistan Cumhuriyeti kurmaktı. Kurulan bu cumhuriyet A.B.D. mandasına verilecekti. Fakat A.B.D. Senatosu kabul etmeyince İngiltere'nin düşündüğü gibi olmadı. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon sınırları daha küçük bir Ermenistan kurulmasını ve Batum limanının verilerek ekonomik canlanmasının sağlanmasını istiyordu. İngiltere ve Fransa yeni Ermenistan devletinin kurulmasını istemelerine rağmen para ve insan kaynağı bakımından yardıma yanaşmıyorlardı. Onları, bölgedeki Türk ve Müslüman nüfusu ile Kâzım Karabekir'in Kolordusu da Ermeni devletinin kurulmasında engel olarak korkutuyordu. Sonuçta İngiltere, konuyu Milletler Cemiyeti'ne havale ederek, bu sorumluluktan sıyrılmaya çalışmıştır. Bundan sonra da Ermeni devleti kurma hayalleri yavaş yavaş sönmüştür.[5]

İngiltere, Kafkasya'da Gürcistan'a fazla güvenmiyordu. Bunun için Batum şehri başlangıçta serbest bir liman olarak otonom bir yapıda kalması, güvenliğinin İtilaf Devletlerinin askerleri tarafından korunması, gelecekte yapılacak konferanslarda durumunun kesinleştirilmesi düşünüldü. Londra Konferansında Batum Gürcistan'a bırakıldı. Bolşevik kuvvetler, General Denikin Ordusunu yenip güneye indiklerinde 27 Nisan 1920'de Bakü'yü işgal ettiler. Batum'u koruyan küçük bir İngiliz ve Fransız kuvveti vardı. Bunun da tek başına Bolşeviklere karşı koymasına imkân yoktu. Bu İngiliz ve Fransız kuvveti de 7 Haziran 1920'de şehri terk etti.[6]

İngilizler, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne karşı Aralık 1918 tarihinden itibaren daha yakın davranmaya başladılar. General Thomson, 7 Aralık 1918'de kurulan hükümeti tanıdığını bir beyanname ile açıkladı. Bakü şehrinde emniyet ve asayişi sağladılar. Karabağ'da Şuşa kentine girdiler. Sonra, Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu kabul ettiler. Ocak 1919'da Karabağ'daki toplu-

---

4 S. İ. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, (Çeviren: Hasan Âli Ediz), Burçak Yayınevi, İstanbul, 1967, s. 24-25.

5 Kenan Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 68, 130-132, 173-177.

6 *A.g.e.*, s. 162-163, 177-178.

lukların Azerbaycan kanunlarına göre yönetilmesine karar verdiler. Karabağ'a tam yetkili vali olarak Hüsrev Beğ Sultanov'u atadılar. Fakat Ermeniler topladıkları 4. Meclis ile bu durumu kabul etmediklerini bildirdiler. Kasım 1918 sonlarında Karabağ'a gelmiş olan Antranik çetesine karşı, Azerbaycan Ordusu'nun Şubat 1919'da Karabağ'a girmesine izin verdiler.[7]

İngilizler Ağustos 1919 tarihinde Azerbaycan'ı tahliye ettiler. Bu olay üzerine hükümet reisi Nesib Bey, milletvekillerine: *"Bugünden itibaren tamamiyle müstakil bir hükümet halini iktisab etmekle efendiler sizi tebrik ederim."* diye hitap etmiştir. Bundan sonra Azerbaycan, Ermenistan dâhil komşuları ile iyi ilişkiler kurmaya gayret etmiş, dış düşmanlara karşı savunmak amacıyla Mavera-yı Kafkas Konfederasyonunu önermiştir. Şimalî Kafkasya'da kurulan hükümete maddî yardımda bulunmuştur.[8]

Bolşevikler, Beyaz Orduları yenilgiye uğratınca, İngiltere, 12 Aralık 1919'da kabinesinden aldığı kararla karşı devrimcilere doğrudan yardım yapamayacağını, Bolşeviklerle savaşanlara isterlerse silah satabileceğini bütün dünyaya 13 Aralık 1919 tarihinde duyurdu. Diğer devletler de bu karara uydular. Bolşevik tehlikesine maruz olan Kafkasya ülkeleri için bu karar hayal kırıklığı yaptı. Bilhassa kurulmasına karar verilen Ermenistan'ın durumunu zora sokacaktı.[9] Paris Barış Konferansına katılan Kafkasya delegeleri, İtilaf Devletleri temsilcileri ile görüşmeler yapıyorlardı. Bu görüşmelerden sonra, Barış Konferansı Yüksek Konseyi, Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetlerini fiilî olarak tanımaya karar verdi. A.B.D. dışında, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya ve diğer devletler bu tanımayı onayladı. Azerbaycan Parlamentosunda tanıma ile ilgili oturum 14 Ocak 1920'de yapıldı. Tanımadan sonra İtilaf Devletleri, yardımın nasıl yapılacağı konusunda Azerbaycan ve Gürcistan temsilcileriyle toplantı yaptılar. İngilizler aldıkları karar gereği, sadece silah yardımı yapacaklarını bildirdiler. Daha önceden Beyaz Ordulara verdikleri silahların Bolşeviklerin eline geçmesi üzerine, Güney Kafkas Devletlerinin bu silahları birbirleriyle yapacakları savaşlarda kullanma tehlikesine karşı, silah yardımında bile tereddüt gösterdiler.

Azerbaycan ve diğer delegelerin Şubat 1920'de Londra; Nisan 1920'de San Remo konferanslarına katılmalarına rağmen, aralarındaki anlaşmazlık sona ermemişti. İtilaf Devletleri, Güney Kafkas Devletlerinin kendi aralarında iş-

---

[7] Charles van der Leeuw, *Azerbaycan A Quest For Identity, a short history,* St. Martin's Press, New York, 2000, s. 151; Robert O. Krikorian, *a.g.e.,* s. 103; Mustafa Budak, *a.g.m.*, s. 103. (Krikorian, İngilizlerin petrol nedeniyle Azerbaycan tarafını tuttuğunu, bunun sonucunda Azerbaycan Ordusunun Şubat 1919'da Karabağ'a girmesine göz yumduklarını belirtmektedir. Bkz. *a.g.e.,* s. 102-103)

[8] Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 72-74.

[9] Kenan Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 131-132.

birliği yapacakları tarihe kadar yardım etmeme kararı aldılar. Bu tarihlerde de 11. Kızılordu Azerbaycan sınırlarına yaklaşmıştı. 27 Nisan 1920'de 11. Kızılordu Bakü'ye girdi. Bolşevik Hükümeti kuruldu.[10]

Bolşevikler sırasıyla Ermenistan ve Gürcistan'ı da ele geçirdiler. Kâzım Karabekir Paşa 15. Kolordu ile Ermenilere karşı harekât icra etti. Böylece İngiltere'nin Bolşeviklerle, Anadolu'daki Kuvay-ı Milliyecilerin irtibatını kesmek için tasarladığı Kafkas Seddi yıkılmış oldu.

[10] Vügar İmanov, *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934), Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili*, s. 195-199.

B- T.B.M.M. HÜKÜMETİ'NİN SOVYET RUSYA VE GÜNEY KAFKASYA ÜLKELERİ (AZERBAYCAN, GÜRCİSTAN VE ERMENİSTAN) İLE İLİŞKİLERİ

Mustafa Kemal (Atatürk) Kurtuluş Savaşı'na başladığında Türkiye dört tarafından kuşatılmış vaziyetteydi. Dışardan yardım alamadığı takdirde Kurtuluş Savaşı'nın başarısı tehlikeye giriyordu. Batılı ülkelerden hiç birisi Türkiye'ye yardım etmeyeceğine göre, yardım alınabilecek tek ülke Bolşevik Rusya kalıyordu. Bolşevik Rusya o esnada tarihin bir cilvesi olarak, Türkiye gibi Batılı Devletlerle mücadele ediyordu. Ayrıca, dünya üzerindeki esir milletlerin emperyalizme karşı mücadelesini destekliyor, kendi rejimini Batılı ülkeler dâhil, dünyaya yaymak istiyordu. Türkiye'nin Bolşevik Rusya'dan yardım alabileceği tek kara yolu bağlantısı Kafkasya idi. İngiltere de bu bağlantıyı kesmek için Kafkas Seddi politikasını yürütüyordu. Türkiye'nin birinci amacı Kurtuluş Savaşı'nı kazanabilmek için Kafkas Seddini yıkmak, Bolşevik Rusya ile karadan bağlantıyı sağlamaktı.

Bolşevik ideolojisi, Türk milletinin özelliklerine uygun olmasa da, Mustafa Kemal önderliğinde Kurtuluş Savaşı veren Türkiye'nin uygulayacağı hareket tarzı, Misak-ı Millî'nin korunması için ideolojiye bakmadan kendisine yardım edecek Bolşevik Rusya'ya yanaşmak olmuştur. Şimdiye kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'ya karşı İngiltere'yi denge unsuru kullanmasının aksine; Mustafa Kemal, İngiltere'ye karşı Rusya'yı denge unsuru olarak kullanmıştır. Mustafa Kemal (Atatürk) bu konuda şöyle demiştir:

"Görüşebilmek için komünist olunuz veya olmaya mecbursunuz diye kimse bir şey demediği gibi, sizinle dost olmak için komünist olmaya karar verdik dememişizdir."

Mustafa Kemal, rejim faklılığının iki ülke arasındaki siyasi işbirliğine engel olmadığını ifade etmiştir.[11]

Kurtuluş Savaşı döneminde Sovyetler Birliği ile ilişkiler, T.B.M.M.'nin açılışı olan 23 Nisan 1920'ye kadar "gayri resmî"; T.B.M.M.'nin açılışından sonra "resmî" olmak üzere iki safhada sürdürülmüştür. Birinci safhadaki gayri

---

[11] Faruk Sönmezoğlu, "Kurtuluş Savaşı Dönemi Diplomasisi", *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der Yayınları, İstanbul, 2001, s. 58.

resmî ilişkiler olarak; Rus Albayı Budyeni'nin Mustafa Kemal ile Havza'da yaptığı görüşmesi, üç Kızıl Ordu subayının Kâzım (Özalp, General) Beyi Balıkesir'deki karargâhında ziyaret etmesi, Halil Paşa'nın yardım almak için görevlendirilmesi, Kâzım Karabekir tarafından Dr. Fuat Sabit'in görevlendirilmesi, İstanbul'daki Karakol Cemiyeti'nin Baha Sait'i görevlendirmesi, yurt dışındaki İttihatçı liderlerin Enver, Talat ve Cemal Paşaların Sovyet liderleriyle görüşmeleri, Komünist Enternasyonalin 1 Mayıs günü Dünya işçilerine yayınladığı bildiride Türkiye'nin işçi ve köylülerine hitap etmesi, Millî Mücadeleye başarı dilemesi, Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin'in "Müslüman Yakın Doğu Dairesi" Başkanı Neriman Nerimanov imzasıyla 13 Eylül 1919'da (Sivas Kongresi'nden iki gün sonra) "Türkiye İşçi ve Köylülerine" yayınladığı bildiride Millî Mücadeleye destek vermesi faaliyetleri bulunmaktadır. T.B.M.M. açıldıktan sonra Mustafa Kemal, Meclis Başkanı sıfatıyla 26 Nisan 1920'de Lenin'e yazdığı mektupla ilk resmî temas başlamıştır. Karşılıklı heyetler gönderilmiş ve görüşmeler yapılmıştır.

Mustafa Kemal (Atatürk) Havza'ya geldiğinde Rus Albayı Budyeni kendisini ziyaret etmiştir. Budyeni Anadolu'da kurulacak devletin biçimini ve Kızıl Ordu birliklerine ihtiyaç olup olmadığını öğrenmek isteyerek, verilecek yardımı, Anadolu'da Sovyetlere benzer bir hükümet kurulmasına bağlamak istemiştir. Atatürk verdiği cevapta önce vatanın kurtarılması gerektiğini, bunun için silah ve para yardımına ihtiyaç bulunduğunu, ayrıca Batılıların Anadolu'ya yerleştiklerinde Sovyet Rusya'nın güvende olmayacağını söyleyerek, taviz vermeden yardımı sağlamaya çalışmıştır. Fakat Rus kaynakları bu görüşmeyi doğrulamamaktadır. Budyeni'nin o tarihte başka bir yerde olduğunu belirtmektedirler.[12]

Yunanlıların Anadolu'yu işgal hareketine karşı ilk direnişi gösteren General Kâzım Özalp hatıralarında, Yunanlılarla savaşmaya başladıktan bir müddet sonra, biri Tatar olmak üzere üç Rus Kızıl Ordusu subayının kendisini ziyaret ettiğini anlatmaktadır.[13]

8/9 Ağustos gecesi Bekirağa Bölüğü Hapishanesinden kaçan Halil Paşa, Sivas'a gelerek Mustafa Kemal (Atatürk) ile görüşür. Atatürk, Halil Paşa'yı Rusya'ya yardım temin etmesi için görevlendirir. Halil Paşa, Erzurum'a gelerek Kâzım Karabekir Paşa ile görüştükten sonra, 23 Eylül 1919'da buradan ayrılarak önce Nahçıvan'a, daha sonra Bakü'ye gelir. 11. Kızıl Ordu'nun Bakü'ye ilerlemesi esnasında Derbent yakınlarında 11. Kızıl Ordu Komutanı Levandovski ile görüşür. Bundan sonra Moskova'ya hareket eder. Moskova'da

---

[12] Suat Bilge, *Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1920-1964) Güç Komşuluk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992, s. 26; Ali Kemal Meram, *Türk–Rus İlişkileri Tarihi*, Kitap Yayınları, İstanbul, 1969, s. 235-238.

[13] Hüseyin Baykara, *a.g.e.*, s. 297.

Çiçerin ve Karahan ile görüşür. Altın ve silah yardımı temin eder. Altını, Karaköse'de 15. Kolordu Kurmay Başkanı Albay Kâzım Bey'e (Orbay) teslim eder.[14]

İstanbul'daki Karakol Cemiyeti tarafından Baha Sait, Bakü'ye gönderildi. Baha Sait Bakü'de Türk Komünist Partisi'nin başına geçti. Yerel Bolşevik komitesi ile 10 Ocak 1920'de bir anlaşma imza etti. Anlaşma onaylanması için 26 Şubat'ta Kara Vasıf Bey tarafından Ankara'ya gönderildi. Atatürk anlaşmayı bilgisi dışında yapıldığı için onaylamadı. Anlaşmanın maddelerinde gerçekçi olmayan ve Millî Mücadeleye zarar veren maddeler bulunmaktaydı. (Bir maddesinde Sovyet yönetim biçimi kabul edilmekteydi.)[15]

Kâzım Karabekir Paşa tarafından Bolşeviklerle temas etmesi için Dr. Fuat Sabit Bey gönderilmiştir. Dr. Fuat Sabit Bey, 19 Ekim 1919'dan Mart 1920 tarihine kadar Kâzım Karabekir Paşa'ya raporlarını göndermiştir. 19 Ekim 1919 tarihli raporda Bolşeviklerin para olarak yardım yapacaklarını, fakat şu an yolun kapalı olduğunu belirtmektedir. 25 Ocak 1920 tarihli raporunda Azerbaycan'daki siyasi durumu açıklayan bilgiler mevcuttur.[16]

Mustafa Kemal (Atatürk), 06 Şubat 1920'de 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği şifrede, Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması için yaptığı değerlendirmede özetle şunları belirtmiştir:

> *"... Türkiye, Karadeniz, Avrupa, Ege ve Akdeniz'de sağlam bir çember içine alınmıştır. Suriye cephesi de İngiliz ve Fransız kuvvetleri ve işbirlikçi halkla çember içine alınmıştır. Irak ve İran cephesi tam kapalı olmamakla beraber hızlı ve geniş bir yararlanmaya elverişli değildir. Uzaklıklar büyük, ulaşım yolları yok gibidir. Türkiye'nin diğer cephesi Kafkasya'dadır. Türkiye'nin kendisine önerilecek elverişsiz bir barışa karşı silahlı direnmesi için en uygun cephe orasıdır. Türkiye Kafkasya'da Bolşeviklerin yayılmasını kolaylaştırmak ve onunla birlikte harekete girişmekle Anadolu, Suriye, Irak, İran, Afganistan ve Hindistan kapılarını açabilir. İngiltere ve Fransa'nın bu kapıları kapatacak güç ve üsleri yoktur. Bunun için Türklerle Bolşeviklerin arasını Kafkas milletleriyle kesmeyi planlamışlardır. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın bağımsızlıklarını tanıyarak onları kendilerine çekmişlerdir. Onları Bolşeviklerle çarpışmaları için donatmaktadırlar. Kendileri de birlikler göndermektedirler. Plan başarıya ulaşırsa Kafkas milletleri bize karşı sed oluşturacaklardır. Böylece memleketimiz kuşatılmış olacak, direniş temelinden yıkılmış olacaktır. Bu nedenle Kafkasya Seddi'nin yapılmasını Türkiye'nin kesin yok edilmesi planı sayıp bu seddi*

---

[14] Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 286- 289; Taylan Sorgun, *a.g.e.*, s. 325-335.

[15] Suat Bilge, *a.g.e.*, s. 27-29.

[16] Kâmuran Gürün, *Türk–Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 23; Suat Bilge, *a.g.e.*, s. 27-29

yaptırmamak için en son çarelere başvurmak ve bu uğurda her türlü tehlikeyi göze almak zorunluluğundayız. Önlemler almamız gerekiyor. Doğu cephesinde resmî ya da resmî olmayan seferberlik yaparak Kafkas Seddi'ni arkadan yıkacak güçleri yığmaya başlamak, yeni Kafkas hükümetleri ile özellikle Azerbaycan ve Dağıstan gibi İslâm hükümetleri ile acele olarak ilişki kurarak İngiliz planı hakkında kararlarını anlamak, Kafkas milletleri bize sed olmaya karar verirlerse saldırı hareketimizi birlikte yapabilmek için Bolşeviklerle anlaşmak gerekecektir."[17]

T.B.M.M. toplanmaya başladıktan sonra, ilk yapılan faaliyetlerden birisi Sovyetler Birliği'ne resmen başvurmak oldu. T.B.M.M. Reisi sıfatıyla Mustafa Kemal (Atatürk), Lenin'e 26 Nisan 1920 tarihli mektubunu gönderir. Mektubun metni özet olarak şöyleydi:

"1) Emperyalist hükümetlere karşı, bunların hâkimiyeti ve tutsaklığı altında bulunan mazlum insanları kurtarmak amacını güden Bolşevik Ruslarla harekât ve çalışmalarımızı birleştirmeyi kabul ediyoruz.

2) Rus Sovyet Hükümeti, Gürcistan üzerine askerî harekât yapar veyahut izleyeceği siyasetin etkisi ve nüfuzuyla, Gürcistan'ın Bolşevik ittifakına katılmasını ve Gürcistan'daki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak için bunlar aleyhine harekete geçmesini sağlarsa, Türkiye Hükümeti de Emperyalist Ermeni Hükümeti üzerine askerî harekât yapmayı ve Azerbaycan Hükümeti'ni Bolşevik devletler zümresine sokmayı üzerine alır.

3) İlk olarak, millî topraklarımızı işgalleri altında bulunduran emperyalist kuvvetleri atmak, sonra da emperyalizme karşı yapılacak ortak mücadelemiz için iç kuvvetlerimizi pekiştirmek amacıyla, şimdilik ilk parti olarak beş milyon altının, kararlaştırılacak miktarda cephane ve diğer savaş araçlarıyla, sağlık gereçlerinin ve yalnız Doğuda harekât yapacak kuvvetlerimiz için gerekli besin maddelerinin Sovyet Rus Hükümetince sağlanması rica olunur."[18]

Mektuptan anlaşılacağı üzere Mustafa Kemal Atatürk, Emperyalist devletler olarak nitelediği, başta İngiltere olmak üzere diğer İtilaf devletleri ve onların desteklediği Yunanistan'a karşı zafer kazanmak için Sovyet Rusya ile ittifak yapma zorunluluğunu, gerekli yardımın alınabilmesi için de İngiltere'nin kurmaya çalıştığı Kafkas Seddi'nin yıkılması için Kafkas Cumhuriyetlerinin Sovyet Blokuna dâhil olması gerektiğini vurgulamaktadır. 26 Nisan tarihli mektup Mayıs 1920 sonlarında Çiçerin'in eline geçti. Bu arada Kafkas

[17] Suat Bilge, *a.g.e.,* s. 32-33. (Telgrafın aslı için Bkz. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 441-443.)

[18] *Atatürk "Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle",* ATASE Yayınları, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1980; Suat Bilge, *a.g.e.*, s. 34-35.

Seddi'nin yıkılması için Sovyet Rusya'ya, Güney Kafkas ülkeleri hakkındaki önerilerden, Azerbaycan ile ilgili olanın önemi kalmadı. Zira 11. Kızıl Ordu 27 Nisan'da Bakü'ye girdi. 07 Mayıs 1920'de Sovyetler, Gürcü Menşevik Hükümeti ile anlaşma imza ederek, Batum'un Gürcistan'a ait olduğunu tanıdılar. Çiçerin, gelen mektuba 03 Haziran'da cevap verdi. Cevapta Türkiye'nin bağımsızlığını tanımasına rağmen, Türkiye toprakları üzerinde milletlerin kendi geleceklerini tayin etme hakkının tanınmasını isteyerek, Misak-ı Millî'yi parçalamaya yönelik isteklerde bulundu.

T.B.M.M.'nin kurulmasından sonra 5 Mayıs 1920 tarihinde ilk Bakanlar Kurulu toplantısı yapıldığında, Moskova'ya Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyetin gönderilmesine karar verildi. Heyette İktisat Bakanı Yusuf Kemal Bey (Tengirşenk) ile Rusça bilen Lazistan milletvekili Osman Bey, Doktor Albay İbrahim Tali Bey ve Kurmay Yarbay Seyfi Bey de bulunur. Heyet 11 Mayıs 1920'de yola çıktı. 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya ulaşıldı. 24 Temmuz'da Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin ve yardımcısı Karahan ile görüşüldü. Çiçerin görüşmede üç konuya değindi. Birincisi, daha önce Halil Paşa ile görüştüklerinden bu görüşmelerin onun devamı niteliğinde olduğu; ikincisi, Türkiye'nin Fransa ile yaptığı mütareke olup, Batılılarla yapılan anlaşmalarda kendilerine bilgi verilmesi isteği; üçüncüsü ise, komünizme karşı olan Müslümanlar üzerinde Türkiye'nin nüfuzunu kullanması isteğidir.[19] Türkiye'nin kendisinin dahi kabul etmediği bir rejim olan komünizmi, Müslümanların kabul etmesi için nüfuzunu kullanmasını içeren Sovyetlerin üçüncü istekleri, Türkiye'ye verecekleri yardım karşılığında ağır bir bedel olarak görülmektedir.

Bundan sonra görüşmeler Karahan ile devam etti. Türk Heyeti sadece yardım istemeye değil, ayrıca bir anlaşma imzalamaya geldiklerini söylediler. Karahan memnunlukla karşıladı.

Sovyetler, Sarıkamış'ın Türkiye tarafından işgal edilmesine de razı oldular. 13 Ağustos 1920 tarihinde heyetler arasında yapılan görüşmede Çiçerin'in Van ve Bitlis'in Ermenilere verilmesini istemesi Türk heyetinde şok etkisi yaptı. Bu nedenle Sovyetlerle anlaşma imza edilmedi. Bekir Sami Bey, Ankara'dan talimat almadan görüşmelere devam edemeyeceğini bildirerek, görüşmeleri kesti. Bir raporla Yusuf Kemal Bey'i Ankara'ya gönderdi. Yusuf Kemal Bey, 11 Ekim'de Ankara'ya ulaştı.[20]

T.B.M.M. açıldıktan sonra Bolşevik Rusya'dan alınacak yardım konusunda görüşmeler yapılmıştır. 29 Mayıs 1920 tarihinde yapılan görüşmelerde, İzmit

[19] Nilgün (Akgül) Erdaş, *Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri İle İlişkiler (1917-1921)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1994; Suat Bilge, *a.g.e.,* s. 42-44.

[20] Kâmuran Gürün, *a.g.e.*, s. 36-37; Suat Bilge, *a.g.e.,* s. 44–51; Nilgün Erdaş, *a.g.e.*, s. 112- 114.

Mebusu Sırrı Bey'in sorusu üzerine Mustafa Kemal (Atatürk), Bolşevik Rusya ile olan ilişkileri özet olarak şöyle anlatmıştır:

- Mevcudiyetimizin muhafazası ve temini için, dayanağımızı hariçte değil, içte aramayı kabul ettik. Çünkü dışa ümit bağlayıp, sonra o yardım gelmezse hayal kırıklığına uğrarız. Fakat kendi kuvvetlerimizle düşmanların kuvvetini dikkate alarak, Şarktan gelecek kuvvetleri kabul etmek uygun olacaktır.

- Ancak bu yardımı alırken iki noktayı önemle açıklamak gerekir. Birincisi, Bolşevik olmak; ikincisi, Bolşevik Rusya ile ittifak etmektir. Biz, Bolşevik Rusya ile ittifak etmekten bahsediyoruz. İttifak meselesi de ciddiyetle takip edilmektedir. Böyle bir ittifak yapıldıktan sonra Batılı devletlerden korkumuz kalmayacaktır.

- Bolşevikler de kendilerine düşman olan Batılılarla mücadele etmek için Müslümanlarla ittifak etmenin zorunluluğunu görmüşlerdir.[21]

Yusuf Kemal Bey, Ankara'ya döndükten sonra önce Atatürk'e bilgi sundu. Daha sonra T.B.M.M.'nin 16 Ekim 920 tarihli gizli oturumuna katıldı. Oturum 17 Ekim günü de devam etti. Bu toplantıda, Moskova'da parafe edilen taslak anlaşma görüşüldü. Oturuma Atatürk başkanlık etti. Mebuslara, Sovyetlerin Ermeniler için toprak isteğinde bulundukları açıklandı.

Moskova'da yapılan görüşmelerle ilgili bilgi vermek üzere Yusuf Kemal Bey'e söz verildi O da kürsüye çıkarak detaylı bilgi verdi. Oturumda söz alan milletvekilleri, Sovyet Rusya'nın bu istekleri yaparak, Avrupalı Devletlerden farklı olmadığını gösterdiğini, zihniyet olarak Çarlık Rusyasının aynısı olduğunu belirttiler. Burdur Milletvekili İsmail Suphi Bey, Azerbaycan'ın başına gelenlerin kendisini korkuttuğunu, Ermenistan'ın büyümesine müsaade edilmemesini söyledi. Bolu Milletvekili Yusuf İzzet Paşa konuşmasında, geçmişte Yunanistan'ı ortaya çıkaran Rusya'nın şimdi de Ermenistan'ı ortaya çıkarmak istediğini, Rusya'nın hedefinin eski büyük Rusya'yı ortaya çıkarmak ve Bakü–İran istikametini kapatmak olduğunu belirtti.

Karahisar Mebusu Mehmet Şükrü Bey de, Rusya ile dostluğumuzun "düşmanımın düşmanı dostumdur" kuralından ileri geldiğini, fakat Rusya'nın, Türkiye'nin vatanından Ermenilere toprak istemesi emperyalistliktir, dedi. Atatürk oturumu "Büyük Meclisin görüşleri anlaşılmıştır." cümlesi ile tamamlamıştır.[22]

Moskova'da kalan Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'e 08 Kasım 1920'de Atatürk'ün imzası ile bir talimat gönderildi. Talimatın dili de T.B.M.M.'de söylenenler gibi sert oldu. Bu talimatta özet olarak şunlar vurgulandı:

---

[21] *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları Cilt 1, 23 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1336 (1921)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, s. 47-48.

[22] *T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları Cilt 1, 23 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1336 (1921)*, s. 158-187; Suat Bilge, *a.g.e.*, 51-57.

- Kendisine doğal bir müttefik kabul ettiği, emperyalizme karşı mücadele eden Sovyet Rusya'nın bu davranışı, samimiliğinde haklı olarak Ankara Hükümeti'ni şüpheye düşürmüştür.

- Ermenilere toprak verdiğimiz takdirde İstanbul Hükümeti'nden farklı olmayacağımız ve milletin gözünde itibarımızın yok olacağı belirtilmiştir.

- Daima azınlıkta kaldıkları Van ve Bitlis bölgelerinin, Ermenilere verilmesinin kabul edilmediği; fakat Türkiye'den göçmüş olan Osmanlı Ermenilerinin daha önce oturdukları yerlere dönmelerine engel olunmayacağı kabul edilmiştir.

Sovyetler Birliği bu telgraf üzerine isteklerinden hemen vazgeçmeyip, karşılıklı yazışmalarla ilişkiler devam etmiştir.[23]

Ermeniler, 1920 yılı Temmuz ayından itibaren Türk bölgelerine saldırmaya başladılar. Aynı günlerde Batı Cephesinde de Yunan taarruzları başladı. 28 Eylül 1920'den itibaren ileri harekâta başlayan Kâzım Karabekir Paşa komutasındaki 15. Kolordu 29 Eylül'de Sarıkamış'ı, 30 Ekim'de Kars'ı ve 7 Kasım'da Gümrü'yü ele geçirdi. Ermenistan'ın barış istemesi üzerine 03 Aralık 1920 tarihinde Taşnak Ermeni Hükümeti ile Gümrü Antlaşması imzalandı. Aynı tarihte 11. Kızıl Ordu tarafından Ermenistan işgal edilerek Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti kuruldu. Böylece Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki Ermenistan sorunu ortadan kalkmış oldu.

Gümrü Antlaşmasından sonra Türkiye ile Sovyet Rusya arasında resmî ilişkiler tekrar başladı. 7 Aralık 1920'de Moskova'ya gidecek heyette Yusuf Kemal Bey, Rıza Nur ve askerî danışman olarak Saffet Bey (Arıkan) vardı. Ayrıca karşılıklı olarak büyükelçi atandı. Türkiye'nin ilk Moskova Büyükelçisi olarak Ali Fuat Paşa (Cebesoy) görevlendirildi.

Türk Heyeti 21 Şubat 1921 tarihinden itibaren görüşmelere başladı. Rus Heyeti çeşitli nedenlerle Türk Heyeti'ne zorluk çıkarmaya başladılar. Stalin, İngilizlerle ticaret anlaşması yapacaklarından Türklerle ittifak yapmayacaklarını, fakat silah ve para yardımı yapacaklarını belirtti. Görüşmelerde Rusların takıldıkları ve anlaşamadıkları iki nokta; Misak-ı Millî ve Gümrü Antlaşması sorunu idi. Karşılıklı sunulan teklifleri her iki taraf kabul etmediği için görüşmeler uzuyordu. 09 Mart 1921 günü yapılan toplantıda büyük ölçüde anlaşma sağlandı. Bu arada 11 Mart 1921'de Türk birlikleri Batum'u işgal etti. 14 Mart günü anlaşma taslağı görüşüldü. 16 Mart günü kabul edildi. 18 Mart günü anlaşma taraflarca imza altına alındı.

Moskova Antlaşması ile Türk–Rus sınırı sonuca bağlanmış oluyordu. Kars, Ardahan ve Artvin Türkiye'ye verildi. Batum Gürcistan'a bırakıldı. 13 Ekim 1921 tarihinde Sovyet Rusya ile beraber Gürcistan, Ermenistan ve Azerbay-

[23] Suat Bilge, *a.g.e.*, s. 57-59.

can'ın da katılımıyla imzalanan Kars Antlaşması ile Doğu Cephesinde güvenlik tamamen sağlanmış oldu.

Türk Heyeti görüşmeler neticesinde Sovyet Rusya'dan bir miktar silah, cephane, malazeme temin etmiş ve bunlar Yunanlılara karşı yapılan muharebelerde faydalı olmuştur. Alınan yardım miktarı çeşitli eserlerde değişik rakamlarla ifade edilmesine rağmen genel olarak alınan yardım malzemesi iki tümeni donatacak miktarda olmuştur.[24]

Sovyetler tarafından, Eylül 1920 ile Mayıs 1922 arasında T.B.M.M. Hükümeti'ne 11 milyon altın rublelik para yardımı yapılmıştır. Bu paranın kaynağını Sovyetler açıklamamalarına rağmen Buhara Cumhuriyeti'nin ilk ve son Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu hatıralarında, Türkiye'ye verilmek üzere, Buhara Cumhuriyeti tarafından Lenin Hükümeti'ne 100 milyon altın ruble teslim edildiği belirtilmektedir. Bu para hedefine ulaşmamış, Sovyetler paranın sadece 11 milyon altın rublesini Türkiye'ye vermişlerdir.[25]

Sovyet Hükümeti, T.B.M.M. Hükümeti ile ilişkilerini sürdürürken şüpheci ve samimi olmayan davranışının yanında, 21 Nisan 1922 günü Türk Askerî Ateşelik binasını gizli polis personeli ile basarak, evraklarına el koyması ve ateşelik subaylarından Yüzbaşı Emin Bey'i tutuklamaları, darp etmeleri, Türk Heyeti üzerinde tam bir şok etkisi meydana getirmiştir.

Büyükelçi Ali Fuat (Cebesoy), olayı protesto etmiş, görüşmeleri kesmiş ve daha sonra Türkiye'ye dönmüştür. Ali Fuat Paşa, Ankara'da Atatürk ile görüşmesinde, olayı anlattığında, Atatürk, hayretler içerisinde kalmıştır. Ne olaya, ne de Rusların kaba davranmalarına anlam verememiştir. Atatürk, Ali Fuat Paşa ile konuşmasında şu tarihî sözlerini söylemiştir:

> *"Garplılar, gaflet edecek olurlarsa, eskisinden daha kuvvetli emperyalist bir Rusya meydana çıkabilir. Verdiğiniz malûmattan anlaşıldığına göre, haklarımızdan hiçbirisinin feda edilmesine razı olmamışsınız, çok doğru bir yol takibetmişsiniz, sizi oyuna getirmek için birçok çarelere başvurmuşlar, fakat aldanmamışsınız. Sovyet Rusya ile daima iyi komşu olmağa gayret etmeliyiz. Fakat ne haklarımızdan en küçük bir şey feda etmeliyiz ve ne de oyunlarına kapılmalıyız."*[26]

---

[24] Sovyetlerden alınan yardım malzemesi hakkında daha fazla bilgi için Bkz. Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları (21.11.1920 – 2.6.1922),* Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1955, s. 143-149, 246-248; Rıfkı Ateşer, *a.g.m.,* s. 529-531; Mehmet Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, Acar Yayınları, İstanbul, 1987. s. 84-85.

[25] Sovyetlerin para yardımı hakkında daha fazla bilgi için, Bkz. Mehmet Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası,* s. 85-87; Rıfkı Ateşer, *a.g.m.*, s. 528-529; Nilgün Erdaş, *a.g.e.,* s. 130.

[26] Ali Fuat Cebesoy, *a.g.e.,* s. 329-348.

D- NURİ PAŞA'NIN ANADOLU'DAKİ FAALİYETLERİ

Nuri Paşa, Temmuz 1920 sonlarına doğru Erzurum'a geldiği sıralarda Ermenilerin, Türk birliklerine ve köylerine taarruzları ve katliamları devam ediyordu. Başlangıçta Ağustos 1920'de Sovyetlerle beraber düşünülen Ermeni harekâtı, Sovyetlerin bölgede bulunan 11. Kızıl Ordu'yu takviye edememesi nedeniyle yapılamadı. Bunun üzerine T.B.M.M. Hükümeti Ermeni sorununu bir an önce bitirmek için 20 Eylül 1920'de taarruz kararı aldı. Aynı gün Doğu Cephesi Komutanlığı'na (15. Kolordu Komutanlığı) bildirildi.

Doğu Cephesi Komutanlığı taarruz hazırlıklarını bitirmeyi müteakip 27/28 Eylül 1920'de 9. Kafkas Tümeni ve 12. Piyade Tümenleriyle Sarıkamış istikametinde taarruza başladı. Nuri Paşa'nın bulunduğu Azerbaycan Süvari Alayı, 12. Piyade Tümeni'nin emrinde bulunuyordu. 28 Eylül 1920 günü akşamı 12. Piyade Tümeni Sürphaç Dağı – Handere sırtları hattına geldi. 28/29 Eylül gecesi bütün cepheden ve Sarıkamış'tan Ermeni kuvvetlerinin çekilmesi üzerine harekâta devam eden Azerbaycan Süvari Alayı, 29 Eylül 1920 günü saat 05.00'te Sarıkamış'ı muharebesiz işgal etti. Sarıkamış'ta ele geçen her çeşit ganimet Azerbaycan Süvari Alayı tarafından kurulan bir heyetle tespit edildi. Ayrıca Azerbaycan Süvari Alayı, Sarıkamış'ın savunulmasında görev aldı.[69]

Nuri Paşa, Sarıkamış taarruzuna katılmadan önce Erzurum'a gelen amcası Halil Paşa ile görüştü. Halil Paşa'nın Moskova'da bulunan Enver Paşa'ya 12 Eylül 1920'de yazmış olduğu mektupta, Nuri Paşa ile beraber olduklarını, Nuri Paşa'nın oldukça güç ve sıkıntılı günler geçirdiğini, şimdi selamet ve afiyette olduğunu, fazla yorulduğu için bir müddet dinlenmeye karar verdiğini, herkesin derdinin parasızlık olduğunu ve her ay maaş verilemediğini yazmaktadır.[70] Nuri Paşa da aynı tarihte (12 Eylül 1920) Moskova'da bulunan ağabeyi Enver Paşa'ya yazdığı mektupta aile fertlerinin geçirdiği zor durumlardan bahseder. Azerbaycan olayından sonra artık siyaset ve askerlikle ilgilenmeyeceğini, Erzurum'un pahalı olduğunu, iyi bir ressam olabilseydi şimdi geçinecek kadar parası olabileceğini sandığını, yine de yalnız olduğu için yü-

---

[69] *Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi 1919-1921,* Cilt III**,** s. 153-155, 164-165; Gotthard Jaeschke, *a.g.e.,* s.122.

[70] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olmamaış Adam- Enver Paşa, Türkiye'den Türkistan'a***,** Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995, (Mektup No: 17) s. 100-101.

künün hafif olduğunu, tek başına nerede olsa karnını doyurabileceğini, Azerbaycan olayından dolayı Enver Paşa'nın yanına gelemeyeceğini bildirir.[71] Nuri Paşa'nın Erzurum'da çektiği parasızlık ile daha önce yaptığı, Afrika Gruplar Komutanlığı, Kafkas İslâm Ordusu Komutanlığı, Kuzey Kafkasya Başbuğluğu gibi görevler göz önüne alındığında, kendisinin ne kadar dürüst ve doğru bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yaptığı görevlerdeki yetkilerinin gücü ve karşılaştığı ganimet ve para dikkate alındığında Nuri Paşa'nın doğru olmayan davranışlar yapmadığı görülmektedir.

Nuri Paşa, Erzurum'da 12. Piyade Tümeni emrinde Azerbaycan Süvari Alayı'nda bulunurken, 11 Ekim 1920 tarihinde Kâzım Karabekir Paşa tarafından alınan bir haberde, 12. Tümenin 34. Alayında Bolşevik teşkilâtı yapılmakta olduğu, Nuri Paşa'nın "Gizli Şark Askerî Şura Cemiyeti Reisi" seçildiği bildirilir. Kâzım Karabekir Paşa, Tabur Kumandanı olan sınıf arkadaşı vasıtasıyla sıkı bir araştırma yaptırır. Esaslı bir şey olmadığını, hatta kendisinin de Bolşevik olduğu ve ismine "yoldaş" dendiği hakkında bazı propagandalar yapıldığını öğrenir. Subayları bu konuda aydınlatır. Nuri Paşa'nın isminin karıştırılmasını da İttihatçıların faaliyeti olarak görür.[72]

Enver Paşa ile arkadaşları arasında yapılan mektuplaşmalarda, Nuri Paşa'nın da ismi geçmekte ve gelecekle ilgili tasarlanan faaliyetlerde görevler düşünülmektedir. Berlin'de bulunan Hacı Sami Bey'in, Moskova'da bulunan Enver Paşa'ya yazdığı 01 Ekim 1920 tarihli mektupta, İslâm memleketlerinde yapılacak teşkilatlanmalara göre Cemal, Halil Paşalarla beraber Nuri Paşa'ya da cephe komutanlığı verilmesi; Irak ve İran bölgelerinde İngilizlere taarruz edilmesi düşünülmektedir.[73] Ayrıca Moskova'da bulunan Ahmet Fuad Bey'in, Berlin'de bulunan Enver Paşa'ya 24 Ocak 1921'de yazdığı mektupta, eğer İtalyanlar izin verirse Nuri Paşa'yı Trablusgarp'a göndermesini ister. Bunları yazan Ahmet Fuad Bey, aynı zamanda, İtalya'nın, onun cesur düşmanı Nuri Paşa'nın Trablusgarp'a gelmesine izin vermeyeceğini de belirtir.[74]

Enver Paşa'nın Moskova'dan 26 Mart 1921'de Berlin'deki kardeşi Kâmil Bey'e yazdığı mektuptan, Nuri Paşa'nın Kars'ta olduğu ve durumunun rahat olduğu anlaşılmaktadır.[75] Rıza Nur, Azerbaycan'a uğradığında Azerbaycanlıların Halil Paşa'dan şikâyet ettiklerini, Azerbaycan'ı Bolşevik Ordusu'na Halil Paşa'nın teslim ettiğini, Bolşeviklerin Azerbaycan'ı işgal etmeyip Türkiye'ye yardıma gidecek diye söylediğinden müdafaa etmediklerini anlatmışlardır.

---

71 Masayuki Yamauchi, *a.g.e.*, (Mektup No: 18) s. 101.; Enver Paşa Arşivi, E.P. 2- 42- 42.

72 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, s. 34.

73 Masayuki Yamauchi, *a.g.e.,* (Mektup No: 24) s. 108-109.

74 Masayuki Yamauchi, *a.g.e.,* (Mektup No: 47) s. 134.

75 Masayuki Yamauchi, *a.g.e.*, (Mektup No: 69) s. 167; *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, (Yay. Haz. Arı İnan), s. 81.

Rıza Nur, Kars'a geldiğinde Nuri Paşa ile görüşmüş ve olayı ondan da dinlemiştir. Rıza Nur hatıralarında şöyle anlatmaktadır:

> *"Bu vakayı bana bir miktar Kars'ta Nuri Paşa da anlatmıştı. Nuri, Enver Paşa'nın kardeşidir. Enver mevkie geçer geçmez, kendisini, babasını, amcasını, kardeşini, ilâh.. paşa yapmıştı. Böyle şeyler aleyhinde olarak Abdülhamit idaresine isyan etmiş olanlar, bir gün gelmiş onlardan beter olmuşlardır. Nuri baktım cahil bir adam ama makûl ve namuskâr görünmektedir. Kars'ta fabrikalarda çalışıyor. El işlerinde kabiliyetli bir adam. Lâkin Halil cahil, şedid biri. O general olur muydu? Olursa böyle olur. Halil, Rusları Bakü'ye sokmuş. Nuri ise vaziyet alıp, Gence'de Ruslar ile harbetmiş. Aferin bu gayreti de göstermiş. Fakat mağlup olmuş. Bana amcasından dert yandı ve ezcümle şunu söyledi: 'O benim amcam olan herif, öyle namussuz ve alçaktır ki, bilemezsiniz. Azerileri aldatıp ellerini ayaklarını bağladı. Ruslar'a teslim etti.'"*[76]

Rıza Nur, Nuri Paşa'yı cahil, makûl, namuskâr ve el işlerinde kabiliyetli birisi olarak; amcası Halil Paşa'yı cahil ve şedid birisi olarak tasvir etmektedir. Nuri ve Halil Paşaları cahil olarak nitelendirmesinin sebebi, aklına koyduğunu yapan, inatçı kişiler oluşlarından kaynaklandığı değerlendirilmektedir. Halil Paşa da Nuri Paşa'yı aklına koyduğu işten başını vermeden vazgeçmeyen birisi olarak tarif etmektedir. Fakat Nuri Paşa'nın makûl, mütevazı ve namuslu bir kişiliğe sahip olduğu yazılan hatıralardan anlaşılmaktadır. Halil Paşa hatıralarında, Azerbaycan'a Kızıl Ordu'nun gelmesini Müsavat Hükümeti'nin hatasına bağlamaktadır. Hatta Kâzım Karabekir Paşa'nın, Sovyet idaresinin Türk hududuna kadar ulaştırılması için gayret gösterilmesi konusunda çektiği telgrafa karşı; Azerbaycan'a ihanet saydığı bu davranışı kendisi ve diğer Türk Paşalarının intiharı olarak kabul etmektedir.[77]

Nuri Paşa, Erzurum ve Kars'ta fabrika ve imalathanelerin başına geçerek ele geçen silah, mühimmat ve malzemenin tamir ve bakımını yapmış, Millî Mücadeleye çok faydalı olmuştur. Yaptığı işleri 01 Nisan 1921'de yazdığı mektup ile Moskova'da bulunan Enver Paşa'ya şöyle anlatmaktadır:

> *"Nuri Paşa'dan (Erzurum) Enver Paşa'ya (Moskova)*
>
> *1Nisan 1921 1.4. 337*
>
> *Erzurum*
>
> *Aziz Ağabeyim*
>
> *Bir ay fasıla ile yazılmış üç mektubunuzu bir günde aldım. Sevincimi anlatamam. Sizlerden uzak ve ayrı yaşamak canımı sıkıyor. Bu ayrılık vazife esna-*

[76] Rıza Nur, *Moskova/Sakarya Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991, s. 64-65.

[77] Taylan Sorgun, *a.g.e.,* s. 321-324.

sındaki ayrılıklar gibi olmuyor. Kavuşma gününe intizardayım. Çocuklarınız, Ertuğrul, Kamil pek büyümüş olacaklar. Hele Ertuğrul'u hemen yedi senedir görmedim.

Vâlidemden Şubat'ın 22'sinde yazılmış bir mektup aldım. Pederimden yalnızlığından bahsediyor. Hakikaten ikisi de acınacak halde. Vâlidem yanıma gelmek istiyor. Ben ise uzun zaman burada kalmak istemiyorum. Şimdilik gelmemesi için yazdım. Kanun-ı evvelde ablamla görüştüğünüzü yazdınız Kanun-ı sanide de Viyana'da bulunduğunuzu bildiriyorsunuz. Ben de ablamı Berlin'de oturuyor zannediyordum. Kendileri Viyana'da mıdırlar? Adreslerini lütfen yazınız.

Bendeniz artık siyaset ve askerlikle meşgul değilim. Şark siyasetiyle uğraşmaya hâhişker isem de memleketimizin ve sizin vaziyet-i hazırası buna mani oluyor ve olacak.

Erzurum'da İş Ocağı namıyla metruk makineleri tamir ettirerek, büyük bir imalathane tesis ettirmekteyim. Metruk malzeme o kadar çoktur ki, Anadolu sanayini terakki ettirmek için lazım olan sermayeyi bu malzemeyi işleterek temin kabildir. Ocağın Trabzon ve Erzincan'da birer şubelerinin tesisini ve kırık otomobilleri tamir ettirerek, Erzurum – Trabzon, Horasan – Karakilise arasında otomobil kolları işletilmesini ve Sarıkamış'ta metruk bulunan birkaç hizar fabrikasının Rize ormanlarına naklini teklif ettim. Nakliyeden gelecek kârı göstermek için Erzurum'dan Trabzon'a altı okka için 95 kuruş nakliye ücreti alındığını ve şehrî üç yüz bin kilo nakliyat olduğunu söylemek kâfidir.

Palandöken yanındaki gaz madeni de işletilecek bir haldedir. Toplanılacak sermaye ile kumaş ve deri fabrikaları tesisi için lazım olan makineleri Avrupa'dan getirmek mümkün olacaktır. Yalnız bunların hepsini yapacak kadar oturmak istiyorum. Selahiyattar ve zihniyet başkadır. Hakkımdaki teklifinizi bir müddet için ben de muvafık buluyorum. Ressamlık ve Türk tarihi esaslarını tetkik etmeği meslek olarak kabul ediyorum. Burada başladığım işin esasını kasır müddette bitireceğime kani'im. Erzurum İş Ocağı kuruldu. Ermenilerden iğtinam edilen 12 milyon İngiliz fişeğini tahlil için bir makine yaptım. Muvaffakiyet hâsıl oldu. Boş kovanları imlâ için de makineler yapılmaktadır. Dokumahanemiz günde 120 metre kumaş çıkarıyor. Her gün tezayüd etmekte. Erzincan'daki harap fabrikadan bir miktar makine temin edebilirsek kumaş hâsılatı daha çok artacağına kani'im. Berlin'e gidebilmek için biraz müşkilat çekeceğim. Evvela yol parası lazım.

Daire Müdürü İbrahim Bey'le benim anlaşmam uzun sürecek. Şükrü yerini değiştirmek için sizin yazmanız bence daha seri ve emin olur. Murassa' sâ'atı satmış. Trabzon Sansür memuru Fuad Efendi, Halil Paşa'nın eski parasını birisi vasıtasıyla göndermiş. Vapurla İtalya'yı dolaşarak gitmekten başka yol yok. Varna tariki varsa da, henüz tetkik etmedim.

Rusya'dan geçmek de bir türlü bizce kolay başka bir yol olursa lütfen yazarsınız. Ben bir buçuk iki ay sonra Trabzon şubesinin tesisi için oraya gitmek istiyorum. Cevabınızı orada alacağımı ümit ederim.

Çocukların ve kardeşlerimin gözlerinden sizin de ellerinizden öperim. Hanımefendiye takdim-i ihtiramat eylerim.

Nuri"[78]

Nuri Paşa'nın ailesinin değişik yerlerde yerleşme mecburiyeti, kendilerini zor bir duruma düşürmüştür. Uzun yıllar cephelerde savaşması, Nuri Paşa'nın ailesinden ayrı kalmasına sebep olmuştur. Bu durum aile hasretini de beraberinde getirmiştir. Bu nedenle canı sıkılmaktadır. Bu sıkıntılarına rağmen, azim ve gayretle Nuri Paşa'nın Doğu Cephesi'nde geniş bir alanda, çeşitli faliyetlerde büyük bir çalışma içine girdiği anlaşılmaktadır. Harp silah araç ve gereçlerinin bakım ve tamirini yaparken, gelecekte Anadolu sanayisinin geliştirilmesini o zamandan düşünmeye başlamıştır. Bunların yanında ressamlık ve tarihî eserlerle ilgilenmesi onun ne kadar çalışkan ve azimli biri olduğunu göstermektedir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi 12 Mart 1921 tarihinde Enver ve Halil Paşalar ile emsali kişilerin Anadolu'ya girmelerini yasaklar ve girdikleri takdirde derhal çıkarılmasına karar verir.[79] Daha sonra Mustafa Kemal (Atatürk) ve Fevzi Paşa'nın (Çakmak) Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdikleri telgraflarda Enver Paşa'nın Anadolu'ya girmesi halinde tutuklanması emredilir. Bununla beraber 15. Kolordu Kurmay Başkanı aynı zamanda Enver Paşa'nın eniştesi

---

[78] Masayuki Yamauchi, *a.g.e.,* (Mektup No: 75) s. 172. Enver Paşa Arşivi, E.P. 2- 45- 45.
Nuri Paşa'nın yazdığı bu mektubu Enver Paşa'nın henüz almadığı, Berlin'deki kardeşi Kâmil Bey'e Moskova'dan 09 Nisan 1921 tarihinde yazdığı mektuptan anlaşılmaktadır. Enver Paşa, mektubunda Nuri Paşa'dan ve eniştesi Kâzım Orbay'dan mektup alamadığını, Halil Paşa'nın Trabzon'a gidip gitmediğini bilmediğini belirtmektedir. Kendisinin kanaatince, Nuri Paşa'nın Anadolu'da çalışmayı tercih edeceğini yazmaktadır. Nuri Paşa da 01 Nisan 1921 tarihli mektubu ile Anadolu'da büyük bir gayretle çalıştığını ve faydalı işler yaptığını yazarak, ağabeyi Enver Paşa'nın tahminini doğrulamaktadır. Bkz. *Enver Paşa'nın Özel Mektupları***,** (Yay. Haz. Arı İnan), s. 83.
Küçük Talat Bey'in, 12 Mayıs 1921 tarihinde Enver Paşa'ya yazdığı mektupta, Nuri Paşa'dan mektup aldığını, fabrika işleriyle meşgul olduğunu ve büyük bir can sıkıntısı içinde olduğunu belirtmiştir. Enver Paşa da Moskova'dan Mustafa Kemal(Atatürk)'e Mayıs 1921'de yazdığı mektupta, Nuri Paşa'nın hapsedildiğini öğrendiğini; akraba ve arkadaşlarına bu şekilde davranılmasını doğru bulmadığını söylemektedir. Ancak Kâzım Karabekir Paşa'nın raporundan ve Nuri Paşa'nın daha sonra eniştesi Kâzım Orbay ile beraber önce İnebolu'ya, daha sonra Ankara'ya gitmesi Erzurum'da hapsedildiğinin doğru olmadığını açıklamaktadır. Bkz. Masayuki Yamauchi, *a.g.e.,* (Mektup No: 75) s. 205; M.S.B. Arşivi *Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası.*

[79] B.C.A. 030. 18. 1. 1 / 2. 38. 18.

Albay Kâzım Bey (Orbay) ile Enver Paşa'ya yakınlığı ile tanınan Trabzon'da Tümen Komutanı Yarbay Seyfi Bey'in Ankara'ya gönderilmesi istenir. Bu konuda Mayıs 1920 sonlarından itibaren, Mustafa Kemal (Atatürk), Fevzi (Çakmak) ve İsmet (İnönü) Paşalarla, Kâzım Karabekir Paşa arasında gizli ve sıkça telgraf haberleşmesi yapılır. Kâzım Karabekir Paşa, Albay Kâzım Bey'in görevini iyi yaptığını, itaatkâr olduğunu, eşinin hastalığı nedeniyle yola çıkaramadığını bildirir. Albay Kâzım Bey, eşinin rahatsızlığının geçmesini müteakip 20 Temmuz 1921 tarihinde Sarıkamış'tan hareket eder. Enver Paşa da Kütahya-Eskişehir Muharebeleri ile geri çekilen Türk Ordusu'nun durumunu takip etmek ve başarısızlık durumunda Anadolu'ya geçmek niyetiyle 30 Temmuz 1921 tarihinde Moskova'dan Batum'a gelir.[80]

Nuri Paşa da Enver Paşa'nın kardeşi olması sebebiyle, eniştesi Albay Kâzım Bey ile beraber ayrılarak, Erzurum'dan Trabzon'a gittiği; oradan da deniz yolu ile 28 Temmuz 1921 tarihinde İnebolu'ya geldiği; İnebolu Kaymakamının Vilayete çektiği telgraftan anlaşılmaktadır:

"Vilayete –

29 Temmuz 1921 ve 608 numaralı şifredir.

Dün Trabzon'dan gelen Sirkaş vapuru ile Nuri Paşa ve Miralay Kâzım Bey İnebolu'ya gelmişlerdir.

İnebolu Kaymakamı"

Nuri Paşa, İnebolu'da kalmış, Abana nahiyesinin (hâlen Bozkurt ilçe merkezi) Pazaryeri'nde akrabaları olduğundan oraya gitmiş, Evrenye'ye uğramış, daha sonra Ankara'ya geçmiştir.[81]

Nuri Paşa, Erzurum'da kaldığı sıralarda hapishanede tutuklu bulunan İngiliz Albayı Alfred Rawlinson'u ziyaret etmiştir. Rawlinson, İngiliz asilzadelerinden Tümgeneral Sir Henry Rawlinson'un oğludur. İngiltere'nin Dışişleri Bakanlığını yapan Lord Curzon'un da yeğenidir. Birinci Dünya Savaşının

---

[80] Daha fazla bilgi ve telgrafların aslı için Bkz. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı,* s. 132-143; Gotthard Jaeschke, *a.g.e.,* s. 152-158.

[81] Nurettin Peker, *İstiklâl Savaşı Resim ve Vesikalarla İnebolu-Kastamonu ve Havalisi Deniz ve Kara Harekâtı*, Gün Basımevi, İstanbul, 1955, s. 354.
(Enver Paşa'nın, 12 ve 13 Temmuz 1921 tarihlerinde Berlin'deki kardeşi Kâmil Bey'e Moskova'dan yazdığı mektuplarda; Nuri Paşa'nın Erzurum'da olduğu ve burada sıkıldığı, kendisini Trablusgarp'a göndermek istemesine rağmen Halil Paşa'nın Erzurum'da kalmasını istediği, bunun için annesini bir iki ay için istettiği, annesinin de Berlin'e gitmek yerine Erzurum'a Nuri Paşa'nın yanına gelmeyi tercih ettiğini yazmaktadır. Diğer mektuplar ve olaylar dikkate alındığında Nuri Paşa'nın canının sıkılmasına neden olarak, para sıkıntısı, hastalığı ve Enver Paşa dolayısıyla eniştesi Kâzım Orbay ve kendisi üzerindeki kontrolun artması olarak değerlendirilmektedir. Bkz. *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, (Yay. Haz. Arı İnan), s. 96- 97.)

sonunda Bakü muharebelerinde General Dunsterville'nin birliğinde görev almıştır. Mondros Mütarekesinden sonra Erzurum'a temsilci olarak görevlendirilmiştir. 16 Mart 1920 tarihinde İngilizler İstanbul'u işgal ederek, Rauf Orbay Bey dahil Meclis-i Mebusan üyelerini tutuklayarak Malta adasına hapsettiler. İngilizlere karşılık vermek üzere, Mustafa Kemal Paşa da Anadolu'ya gönderdiği emirde, İngiliz Mütareke Temsilcisi olarak görev bütün personelin tutuklanmasını ve hapsedilmesini istedi. Albay Rawlinson da Anadolu'da tutuklanan subaylar içinde asilzade olması, Lord Curzon'un yeğeni olması ve rütbesinin albay olması nedeniyle önemli bir kişiydi.

Rawlinson hatıralarında, Nuri Paşa'nın ziyaretini şöyle anlatmaktadır:

"……

Gene bu sıralarda dikkate değer birçok kimseler beni ziyaret ettiler. Bunlardan birincisi Ağustos başlarında bir akşam üzeri geldi; ansızın kapım açıldı. Hiç tanımadığım sivil elbiseli bir Türk içeri girdi. Kendisini Nuri Paşa diye tanıtınca ve yanındaki subay da bunu doğrulayınca şaşırdım. Ben Nuri Paşa'yı, Türkiye'yi Büyük Savaş'a sokan ve şimdi Osmanlı Hilâfet İmparatorluğu'nu nihayet yok eden demokratik ihtilalin ilk belirtisi, eski Türk İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ruhu sayılan Enver Paşa'nın ağabeyi diye biliyordum. Enver'in elindeki kocaman servetin, Berlin'den aldığı muazzam rüşvetten başka, türlü hilekarlıklarla toplandığından Türkler de dahil olmak üzere, kimse şüphe etmemektedir. Enver Paşa elindeki bu paralarla geçen dört yıldan beri Kafkasya ve Hazar-ötesi devletlerinde nüfuzunu kuvvetlendirmeye çalışmaktadır, zira onu çok iyi bilen Milliyetçi Türkler, memleketine dönmesine hiçbir suretle müsaade etmemektedirler. Bir aralık Müttefikler'in elinde esir olan Nuri Paşa, savaş sırasında ve Mütareke'den sonra işlediği belirli suçlardan dolayı Divan-ı Harp tarafından ölüm cezasına çarptırılmış, fakat Batum'daki İngiliz hapishanesinden kaçmaya muvaffak olmuştu. Her zaman Enver'in temsilcisi olarak tanındığı için onu şimdi Erzurum'da görünce çok şaşırdım.

Bu şartlar altında ne söyleyeceğini, beni görmeye neden ve nereden geldiğini öğrenmek için bilhassa sabırsızlanıyordum. Görüşmemiz çok uzun sürdü. Fakat üç saat veya daha fazla devam eden mülakat çok ilginç idi. Kendisinden birçok şeyler öğrendim. Bunları şimdi tekrarlamak uygun olmaz. Ama hemen anladım ki, o da aşağı yukarı bir esirdir ve Enver namına Ankara Hükümeti'ne belirli tekliflerde bulunmak üzere Ankara'ya gitmeye çalışmaktadır. Gene anladım ki, Ankara'dan müsaade gelmesine intizaren burada gözaltında bulundurulmaktadır. Sonradan tesadüfen duyduğuma göre bu zat Ankara'ya gitmek üzere Erzurum'dan yola çıkmış fakat oraya hiç ulaşamamıştır. Yolda boğazının kesilip kesilmediğini kesin olarak bir türlü öğrenemedim. Ama kesilmiş olması pek mümkündür.

Bu arada birçok haber kaynaklarına sahip bulunan bu zatın bana söyledikleri arasında en fazla ilgimi çeken şey, Türklerin beni çok uzun zaman esir olarak tutamayacaklarını temin etmesi idi. Nuri Paşa'ya göre Türklerin beni hapsetmekten maksatları benden iki taraflı olarak faydalanmaktı. Bunlardan birincisi kendi görüşlerini Müttefikler'e iletmek için beni bir kanal olarak kullanmak, diğer ikincisi ise mübadele esasına göre Rauf Bey'in serbest bırakılmasını sağlamak için bir koz olarak beni ileri sürmek idi. Bu niyetlerden birincisine hiç yaramadığımı anlamışlar, ama ikinci maksat için benden faydalanacaklarından emin imişler. Bu iş de artık daha fazla gecikemezmiş. Bana bu bilgileri verdikten sonra benden de birçok şeyler öğrenmeye çalıştı ama adı geçen meseleler hakkında tamamıyla bilgisiz olduğumu, ancak şimdi kendisinden çok faydalı malumat edindiğimi ona bütün samimiyetimle söyledim. Nihayet kalkıp gittiği zaman, elde ettiğim kazançtan memnun oldum."[82]

Albay Rawlinson, Nuri Paşa ile yaptığı görüşmenin içeriğini tam olarak yazmasa da; belirttiği bir kısım duygu ve düşüncelerinden, görüşmenin sonucu şu şekilde değerlendirilmektedir.

- Rawlinson, Nuri Paşa ile yaptığı görüşmenin tarihini Ağustos başlarında olarak vermektedir. Fakat Nuri Paşa, 28 Temmuz 1921 tarihinde Sirkaş vapuru ile İnebolu'ya ulaşmıştır. Bu nedenle tarih hatası yaptığı değerlendirilmektedir.

- Rawlinson, Enver Paşa'nın Almanya'dan rüşvet aldığını, hilekarlıkla para topladığını, bu suretle servet edindiğini yazarak; Enver Paşa'ya iftira atmakta ve haksızlık etmektedir. Enver Paşa, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya'dan silah, cephane, malzeme ve para yardımı almıştır. Fakat şahsına menfaat temin edecek şekilde para yardımı almamıştır. Bunun en güzel örneği, yakın arkadaşı, aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyetinin Kâtibi Umumisi (Genel Sekreter) Mithat Şükrü Bleda'nın hatıralarında anlattığı olay özetle şöyledir:

Çanakkale zaferi kazanıldığında, İstanbul'daki Almanya Büyükelçisi Baron Von Wangenheim, Alman İmparatoru II. Wilhelm adına Enver Paşa'yı ziyaret eder. II. Wilhelm'in Çanakkale'de kazanılan zafer münasebetiyle Türk askerinin gösterdiği kahramanlık ve üstün başarısı karşısında duyduğu hayranlık ve memnuniyeti iletir. Cebinden bir zarf çıkararak Enver Paşa'ya uzatır. Çanakkale zaferinin bir hatırası olarak İmparator tarafından gönderilen bu çekin kabul edilmesini ister. Enver Paşa, kontrol ettiğinde üzerinde bir milyon mark (O zamanki Osmanlı parasıyla 50.000 altın liradır.) yazan çekteki paranın miktarını hediye olarak çok bulur. Önce reddetmeyi düşünür. Fakat nezaket-

[82] Alfred Rawlinson, *Ortadoğu Hatıraları (1918- 1922)*, (Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Abdülhalûk Çay, Çeviri: Cengiz İ. Çay), Tarih ve Kuram Yayınları, İstanbul, 2016, s. 396- 398.

sizlik olur, düşüncesiyle vazgeçer. Büyükelçiyi uğurlar. Daha sonra Bakanlar Kurulu toplantısına katılır. Toplantı sonunda Büyükelçi ile olan olayı ve parayı anlatır. Nazırlardan bazıları Enver Paşa'nın parayı kendileriyle paylaşacağını zannederek sevinirler. Fakat Enver Paşa, çeki Maliye Nazırı Cavit Bey'e teslim ederek, hazineye irat olarak kaydedilmesini, ordunun ihtiyaçları için kullanılmak üzere Deutsche Bank'dan tahsil edilmesini söyler.

Enver Paşa, hediye olark şahsına gönderilen, bu kadar fazla bir parayı, devlet hazinesine yatırması onun ne kadar feragat sahibi ve hususî hayatında paraya karşı tokgözlü birisi olduğunu göstermektedir.[83]

- Rawlinson, Nuri Paşa ile yaptığı görüşmenin üç saatten fazla sürdüğünü, ilginç olduğunu, kendisinden çok şey öğrendiğini ve konuştuklarını tekrarlamanın uygun olmayacağını belirtmektedir. Fakat müteakip açıklamalarından edinilen izlenimlerle;

* Nuri Paşa ile Kafkasya ve Anadolu'da meydana gelen gelişmeleri,

* Enver Paşa'nın Batum'da bulunduğunu ve Sakarya Meydan Muharebesinin sonucunu beklediğini,

* Enver Paşa'nın Batum'da bulunmasından ve kendisinin kardeşi olmasından dolayı gözetim altında bulunduğunu (Rawlinson esir kelimesini kullanmıştır.) konuştukları anlaşılmaktadır.

- Rawlinson, Nuri Paşa'nın Enver Paşa namına Ankara Hükümetine teklif yapmak üzere daha sonra Ankara'ya gitmeye çalıştığını; yolda öldürüldüğü için ulaşamadığını yazmaktadır. Fakat olay belirttiği gibi olmamıştır. Enver Paşa'nın yakını oldukları için Albay Kazım (Orbay) ve kendisini, Genelkurmay Ankara'ya çekmiştir. Yolda öldürülme olayı da olmamıştır. Bir müddet memleketi İnebolu'da kalmış; sonra Ankara'ya; daha sonra da Almanya'ya gitmiştir.

- Rawlinson, Ankara Hükümeti'nin kendisini serbest bırakacağını; İngilizlerle yapılan görüşmelerde aracı olarak kullanmak istediğini veya İngilizlerin elinde tutuklu bulunan Rauf Orbay ile takas yapmak istediğini Nuri Paşa'dan öğrendiğini yazmaktadır. Zaten Sakarya Meydan Muharebesi kazanıldıktan sonra Malta adasındaki Türk esirler ile Anadolu'daki İngiliz esirler karşılıklı olarak değiştirilmiştir. Böyle bir uygulamaya da gerek kalmamıştır.

- Sonuç olarak; Nuri Paşa'nın Rawlinson'u ziyareti, kendisinden bir şeyler öğrenmek, esir değişimi ile ilgili fikirlerini almak amacıyla Kazım Karabekir Paşa'nın bilgisi dahilinde yapıldığı değerlendirilmektedir. Zira, Nuri Paşa, Rawlinson'u ziyaretinde yalnız değildir. Refakatinde bir subay bulunmaktadır. Ayrıca Rawlinson gibi önemli bir esiri ziyaret eden kişileri, hapishanede görevli subayların Kazım Karabekir Paşa'ya haber vermeleri muhakkaktır.

---

[83] Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü,* Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s. 104- 107.

Nuri Paşa, 22 Ağustos 1921 tarihinde Batum'da bulunan ağabeyi Enver Paşa'ya aşağıdaki mektubu yazar:

"Nuri Paşa'dan (İnebolu) Enver Paşa'ya (Batum) *22 Ağustos 1921*
İnebolu 22 Ağustos 337

Muhterem Ağabeyim

Dün bir mektup gönderdim. Bugün emin vasıta bulunduğundan tekrar gönderiyorum. Kâzım Bey Ankara'da. Mediha ve çocuklar, ben, annen buradayız. Annen 15 gün sonra İstanbul'a dönecek. Ben yarın Ankara'ya müteveccihen hareket ediyorum. Bir vazife ile mükellef değilim. Ankara'da kalmak niyetinde değilim. Ancak Avrupa'da yaşamak için ya Sultana ya enişteme yük olmak hoşuma gitmiyor.

Buradakilerin bizlere karşı pek hüsn-ü nazarı yok. Ancak bana bir şey dedikleri de yoktur. Bu son mücadele esnasında kendi isteğimle memleketi terk etmek istemiyorum. Mecburiyet görürsem terk edeceğim tabi'idir. Annen, maaşının kat' olunacağını zannediyor. Ben kendisine maalesef bakacak halde değilim. Bunun için kema fi's-sabık kendisine para verilmesini istiyor. Avrupa'ya geçmeyecek olursam evlenmek istiyorum. Karcıbaşıların Hamide Hanımın kızı varmış. Güzelce ve daha genç olduğu için hoppalaşmamış. Ben de başka türlüsü ile yaşayamam. Babası Tahir Paşa'nın tüfekçilerinden, ana terbiyesi iyi. Paraları yok. Prenses İffet Hanım'ın kızı da var. Ama hevayi meşreb olmuş. Bu karara siz ne dersiniz? Yerlerimiz yakın olsa idi de bu hususstaki fikrinizi çabuk anlayabilseydim, iyi olurdu. Annem gözlerinizden öper. Mediha ve çocukları da ellerinizden öperler.

Annem eskisi gibi bayılıyor. Hususan Fransızların bıraktıkları Serencebey'deki evi temizlemek için pek çok uğraşmış. Buraya gelmesi de pek uzun sürdü. Sultan Efendinin vaz'-hamlinde bulunamadığına müteessiftir. Sultan kendisine iki halef yarattı. Bir de size halef lâzım değil mi? Ağabey. Buraya yakın olan büyükbabamız Hacı Kaptan'ın köyüne Perşembe'ye gittim. Hacı Kaptan'ın evini, yerlerini gördüm. Arazisi pek çok değil. Perşembe'nin ortasından geçen dere fabrika işletebilir. İstanbul'da uzun zaman toplanamıyacağımızı tahmin ediyorum. Bari Abana'da toplanabilsek.

Hürmetle ellerinizden öperim.

Nuri "[84]

Nuri Paşa'nın mektubundan, Kâzım Orbay'ın Ankara'da, kendisinin, annesi ve kızkardeşinin (Kâzım Orbay'ın eşi Mediha hanım) İnebolu'da bulundukları, 23 Ağustos'ta Ankara'ya gitmek üzere hareket edeceği, İnebolu'dakilerin kendilerine iyi gözle bakmadıkları, Avrupa'ya gitmek istemesine rağmen orada yaşamak için Naciye Sultan'a (Enver Paşa'nın eşi) yük olmak istemediği, Avrupa'ya gidemeyecek olursa evlenmek istediği anlaşılmaktadır. Prenses İffet Hanım'ın kızı Misli Melek Hanımdır. Nuri Paşa her ne kadar

[84] Masayuki Yamauchi, *a.g.e.*, (Mektup No: 128) s. 244.; Enver Paşa Arşivi, E.P. 2- 10- 10.

mektubunda Karcıbaşıların Hamide Hanımın kızını beğendiğini ifade etse de sonuçta 1946 yılında Misli Melek Hanım ile evlenmiştir. Nuri Paşa, büyükbabası Hacı Kaptan'ın köyüne Perşembe'ye gittiğinde, akan derenin fabrika kurmaya elverişli olduğunu yazmaktadır. Bu da göstermektedir ki Nuri Paşa'da o zamandan fabrika kurma ve sanayi alanında bir şeyler yapmak heves ve arzusu vardır.

Enver Paşa'nın, kardeşi Kâmil Bey'e yazdığı 27 Ağustos, 5 ve 13 Eylül 1921 tarihli mektuplardan Nuri Paşa'nın, eniştesi Kâzım Orbay'ın yanında Ankara'da olduğu anlaşılmaktadır. Enver Paşa, Nuri Paşa'nın Ankara'da kalmasını ve oradaki arkadaşlarla çalışmasını istemektedir. 5 Eylül tarihli mektupta ayrıca Nuri Paşa'nın İnebolu'da iken rahatsız olduğu ve annesinin bu nedenle yanına geldiği, Kâzım Orbay'ın Ankara'da Piyade Dairesi Başkanlığı'nda görev aldığı, öğrenilmektedir.[85]

Stefanos Yerasimos eserinde, Nuri Paşa'nın Ankara'ya Mustafa Kemal Atatürk'e darbe yapmak için gittiğini yazmaktadır. Moskova'nın Ankara Büyükelçisi S. P. Natsarenus'un Ağustos 1921'de Çiçerin'e yazdığına göre; İçişleri ve Savunma Bakanlıklarını elinde tutan Refet Paşa (Bele), Mustafa Kemal'in Sakarya'da bulunmasından faydalanarak Polis teşkilatına kendi adamlarını yerleştirip Mustafa Kemal yanlısı olanları uzaklaştırmakta ve o sırada Ankara'ya gelen Nuri Paşa ile anlaşıp Envercilerle birlikte Mustafa Kemal'e karşı bir darbe hazırlamaktadır. Masayuki Yamauchi de eserinde benzer bir iddiada bulunmakta ve Nuri Paşa'nın, Mustafa Kemal Atatürk'e suikast düzenlemek için Anadolu'ya geçtiğini yazmaktadır.[86] Fakat bu iddiaların asılsız olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü böyle bir olayın Ankara'da duyulma ihtimali çok yüksekti. Atatürk'ün arkadaşları da haber aldığında kendisine bildirirlerdi. Müteakiben Mustafa Kemal(Atatürk)'in de haberi olurdu. Nuri Paşa ve beraberindekiler tutuklanıp cezalandırılırdı. Nuri Paşa'ya 1929 yılında Cumhurbaşkanı Atatürk tarafından İstiklâl Madalyası verilmiştir. Böyle bir olayın şüphesi dahi olsa, bu madalya verilmezdi.

(Aynı tarihte kız kardeşi Mediha hanım da ağabeyi Enver Paşa'ya mektup göndermiştir. Mektubunda para sıkıntısından bahsetmektedir. Nuri Paşa'nın para sıkıntısı yüzünden rehin olarak verdiği saatini, gönderdiği para ile rehinden kurtardığı için ağabeyi Enver Paşa'ya teşekkür etmektedir. Ayrıca üçüncü çocuğunun "Ali Enver Bey" doğumunun yaklaştığının müjdesini vermektedir. Bkz. Enver Paşa Arşivi, E.P. 2- 39- 39.)

85 Masayuki Yamauchi, *a.g.e.,*(Mektup No: 129, 131, 133) s. 244, 246; *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, (Yay. Haz. Arı İnan), s. 108-109. Enver Paşa Arşivi, E.P. 1- 46- 46.; E.P. 1- 50- 50

86 Stefanos Yerasimos, *Türk – Sovyet İlşkileri*.., s. 335; Masayuki Yamauchi, *a.g.e.,* s. 335.

E- NURİ PAŞA'NIN ALMANYA'DAKİ FAALİYETLERİ

Enver Paşa, Nuri Paşa ve Kâmil Bey'in birbirlerine yazdıkları mektuplarından Nuri Paşa'nın Eylül 1921'de Ankara'da, 05 Mart 1922'de Almanya'nın Berlin şehrinde kardeşi Kâmil Bey ve Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'ın yanında olduğu anlaşılmaktadır. Kâmil Bey'in Enver Paşa'ya yazdığı mektupta, Nuri Paşa'nın tedavisinin iki haftaya kadar biteceğini belirtmektedir. M.S.B. Arşivindeki Şahsî Dosyasında resmî emekli olduğu tarih 09 Kasım 1921 olduğuna göre, bu tarih aynı zamanda Ankara'daki görevinden ayrıldığı tarih olarak kabul edilmelidir.[87] Buna göre, Nuri Paşa'nın Berlin'e 05 Mart 1922 tarihinden daha önce geldiği dikkate alınarak, 1921 yılının sonu veya 1922 yılının başında Berlin'e geldiği tahmin edilmektedir. Sakarya Meydan Muharebesi'nin sonucunu bekleyen Enver Paşa'nın Orta Asya'ya gitmesinden sonra, Nuri Paşa'nın da gitmeye niyetli olduğu ve Berlin'e hareket ettiği değerlendirilmektedir.

Nuri Paşa, Berlin'e geldiğinde kardeşi Kâmil Bey ve Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'ın oturdukları Grünwald'daki evlerinde kalır. Sonra Münih şehrindeki sanatoryuma tedavi olmak üzere yatar. Zira Kâmil Bey'in 05 Mart 1922 tarihli mektubunda "İki haftaya kadar Nuri ağabeyimin tedavisi bitecek" diye yazması; Nuri Paşa'nın 05 Mart tarihi itibariyle Münih'te olduğunu göstermektedir. Kâmil Bey'in 18 Nisan 1922 tarihli mektubu ise Nuri Paşa'nın 15 gün evvel Münih'ten geldiğini açıklamaktadır. Bu durumda Nuri Paşa'nın Nisan 1922 başlarında, İstanbul'a dönecek olan kızkardeşi ve eniştesine veda etmek için Berlin'e geldiği; yine mektupta yazılana göre Nuri Paşa'nın tedavisi bitmediği için tekrar Münih'e dönerek senatoryuma yatacağı anlaşılmaktadır. Mektuplara göre tedavisi dikkate alındığında, Nuri Paşa'nın muhtemelen akciğerlerinden ağır bir rahatsızlık geçirdiği değerlendirilmektedir.[88]

Kâmil Bey ve Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan, Mayıs 1922 sonlarında Grünwald'da oturdukları evden çıkarak, yine Berlin'de Tiergarten str. 34 ad-

---

[87] Masayuki Yamauchi, *a.g.e.,* (Mektup No: 154) s. 266; M.S.B. Arşivi *Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası.*

[88] Masayuki Yamauchi, *a.g.e.,* (Mektup No: 163) s. 272-273.

resinde güzel ve geniş bir eve taşınırlar.[89] Nuri Paşa, Münih'ten döndükten sonra yeni evde Kâmil Bey ve Naciye Sultan'ın yanında kalır. Nuri Paşa bundan sonra Orta Asya'da Ruslarla çarpışan ağabeyi Enver Paşa'nın işlerini takip eder; ona destek olmaya çalışır; *Livâ-ül İslâm* dergisinde yayımlanacak olan Enver Paşa'nın istediği makaleyi hazırlar. Nuri Paşa'nın 10 Temmuz 1922 tarihinde, Düşanbe'de bulunan ağabeyi Enver Paşa'ya yazdığı mektuptan, faaliyetleri ve gelecek ile ilgili düşünceleri öğrenilmektedir. Nuri Paşa'nın mektubu şöyledir:

"Nuri Paşa'dan (Berlin) Enver Paşa'ya (Duşanbe),

10 Temmuz 1922

Sevgili Ağabeyciğim

Şimdiye kadar sizden bir mektup alamadım. Alabilseydim hatt-ı hareketimi ona göre tanzim ederim. Pek eski bir mektubunuzda Trablus'a gitmemi muvafık görmüştünüz. Bence boşuna yorgunluk idi. Gitmedim. Şimdi yanınıza gelmeye hazırım. Her ne kadar Azerbaycan ve Dağıstanlılar benden yardım bekliyorlarsa da oralarda ancak Anadolu'nun veya Avrupa'nın yardımı ile bir iş yapmak mümkün olduğu için şimdilik fi'ilî bir teşebbüste bulunmayı za'id görüyorum.

Başladığınız işin muvaffakiyetle neticelenmesi halinde Kafkasya'nın da kurtulacağı tabi'idir. Bu halde evvela yanınıza gelerek, maksad-ı müşterekin husulüne çalışmayı daha muvafık buluyorum. Amcam da buraya geldi. Kendisi ile birlikte geleceğim tabi'idir. Kâmil'e yazdığınız mektup ve istediğiniz her şey hazırlandı. Bu postayla gönderiliyor. Ben de bilhassa Zeppelin işini ehemmiyetle takip ediyorum. İmkân dâhilinde cebehanesiyle (cephanesiyle) *birlikte 5.000 silah, 50 kadar zâbit, büyücek bir tamirhane hâtta bir iki de tayyare bir defada naklonulabilecektir. Bunun için her şeyden evvel para lazımdır. Siz 30 ilâ 50 bin altın gönderebilecek misiniz? Zeppelin ve sâ'irenin ne kadara mâlolacağını tahmin edemiyorum. Netice-i tahkikâtımı bu postayla yetiştiremezsem gelecek postayla gönderirim. Alman Hükümeti Düvel-i İtilâfiye tarafından sıkı kontrol altında olduğundan bu gibi şeyler ancak fazla para sarfıyla temin olunabilecektir. Almanların ekserisi Sovyet Rusya ile dost yaşamak taraftarı olduğundan hareketinizin aleyhindedirler. Hoffmann'lar da bunlar meyânındadır.*

Zeppelin meselesini itimadınızı kazanmış zevat vasıtasıyla halle çalışıyorum. Parayı temin ettiğiniz takdirde ben de bu vasıta ile geleceğim. Ben Berlin'de pek serbest dolaşamıyorum. Ermeniler takip ediyor. Biz de birbirimizden geri durmuyoruz. Sizin cevabınızla birlikte paraya ve ihtiyaç listesine dört gözle muntazarım.

[89] *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, (Yay. Haz. Arı İnan), s. 108-109. (Kâmil Bey'in ağabeyi Enver Paşa'ya yazdığı 10 Temmuz 1922 tarihli mektubu.)

Tanıdıklarınızdan yanınıza gelmesini arzu ettiğiniz zevat varsa yazınız. Beraber getiririm. Onlar için de para lazım olduğunu unutmayınız.

338 Temmuz 10
Kardeşin"[90]

Nuri Paşa'nın mektubu incelendiğinde şu sonuçlar çıkmaktadır:

- Enver Paşa, kendisini hedefi ve maksadı olmayan mücadelelerin içine attığı gibi, kardeşi Nuri Paşa'yı da Trablusgarp'a göndererek, boşuna bir faaliyet içine sokmak istemiştir. Fakat Nuri Paşa başından geçen olayların tecrübesiyle Enver Paşa'ya verdiği cevapta, Trablusgarp'a gitmeyi "Bence boşuna yorgunluk idi." diyerek maksatsız bir mücadele olduğunu belirtmiştir. Amcası Halil Paşa da Enver Paşa'ya yazdığı mektupta Nuri Paşa'nın Trablusgarp'a gitmesini istememiştir. Nuri Paşa, Azerbaycan ve Dağıstan'a bile Türkiye'nin veya Avrupa'nın desteği olmadan gidilemeyeceğini yazarak gerçekleri gördüğü anlaşılmaktadır.
- Nuri Paşa'nın amacı ağabeyi Enver Paşa'nın yanına gitmektir. Hatta amcası Halil Paşa'yı da götürmek istemektedir.
- Nuri Paşa, Enver Paşa'nın istediği silah ve malzemeyi, İtilaf Devletlerinin sıkı kontroluna rağmen temin edip göndermeye çalışmaktadır. Almanların çoğunluğu Rusya ile dost yaşamak istediklerinden Enver Paşa'nın mücadelesini onaylamamaktadır. Bu düşünce silah ve malzeme temininde zorluk çıkarmaktadır. Mektupta ilgi çeken en önemli konu, cephanesiyle birlikte 5000 silah, 50 kadar subay, büyük bir tamirhane ve hatta iki de uçağı, temin edeceği Zeppelin ile bir seferde Enver Paşa'ya ulaştırmak istemesidir. Kendisi de bu zeppelin ile gitmeyi düşünmektedir. Almanya'da zor şartlar altında Nuri Paşa'nın böyle bir faaliyet içine girmesi, onun ne kadar mücadeleci ve azimli bir karaktere sahip olduğunu göstermektedir.
- Nuri Paşa'nın karşılaştığı zorluklardan biri de Ermeniler tarafından öldürülmek istenmesidir. Bu nedenle Berlin'de rahat dolaşamadığını belirtmektedir.

Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı sonunda çeşitli yerlere gitmiş olan İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerine suikast düzenlemişlerdir. Tiflis'te Cemal Paşa, Berlin'de Talat Paşa, Cemal Azmi ile Bahaddin Şakir Bey'i şehit etmişlerdir. Ermeniler'in öldürmek istediği kişiler arasında Nuri Paşa, kardeşi Kâmil Bey, Naciye Sultan ve Dr. Nazım Bey ile beraber Berlin'e gelen Halil Paşa da vardır.

Naciye Sultan hatıralarında, Ermeni suikastçıların kendisini vurmak için bir lokantada tertibat aldıklarından ve bundan nasıl kurtulduklarından; daha sonra Ermenilerin takibinden korunmak için özel dedektif tuttuklarından

[90] Masayuki Yamauchi, *a.g.e.*, (Mektup No: 169) s. 277-278.

bahsetmektedir. Her pazar ailecek yaptıkları gezilerin birinde Nuri Paşa'yı da Ermenilerin vurmak istediğini Naciye Sultan hatıralarında şöyle anlatmaktadır:

> *"… Her pazar özel bir otomobille, ailecek gezmeye giderdik. Nuri Paşa da bizimle beraber gelirdi. Bir pazar günü otomobili bekliyorduk. Arabada bir arıza olduğunu ve o sabah şoförün gelemeyeceğini öğrendik. Belli bir saatte evden dışarıya da çıkamadık. Meğerse o gün suikastçılar faaliyete geçecek ve Nuri Paşa'yı vuracaklarmış. Bizi korumak maksadıyla düşmanlarımızı gözleyen polis hafiyeleri, gizlenmiş oldukları yerden bütün tertibatı seyretmişler. Bize sonradan naklettiler. Düşmanlar gayet kuvvetli ve süratli giden bir mercedes otomobile binerek, evin karşısındaki ormanın bir yoluna gizlenmişler. Orada bizim otomobilin gelmesini bekliyorlarmış. Arabanın içindekiler iki kişiymiş. Bizim tuttuğumuz hafiyeler, aynı ormanın başka bir yolunda saklanarak; hem evi, hem de düşmanları gözlemişler. Mercedestekilerin yüzlerinden, kaş ve gözlerinden Ermeni oldukları belli imiş. Polisler, vermiş olduğumuz resimlerden bunların kimliklerini de tesbit etmişler. Vakit geçip de bizim araba gelmeyince, düşmanlarımız sinirlenmeye başlamışlar. Ağaçların arkasına saklanarak, evden çıkmamızı beklemişler. Nihayet artık arabanın gelmeyeceğini ve evden kimsenin çıkmayacağını anlayan düşmanlar, çekilip gitmişler. Memurlarımız, bize hadiseyi bütün ayrıntılarıyla anlattıklarından da, muhakkak bir ölümden kurtulduğumuzu anlayarak şükrettik."*[91]

Berlin'de Dr. Nazım Bey ile beraber bulunan Halil Paşa da öldürülmek için Ermeniler tarafından takip edilir. Halil Paşa hatıralarında, kaldıkları evin önünde Ermeni suikastçılarının beklediklerini, bunlardan kurtulmak için, yeğeni Kâmil Bey'e telefon ettiğini; Kâmil Bey'in de korumak amacıyla dedektif gönderdiğini, Halil Paşa'nın silahlarını alarak dışarı çıktığını ve gerekirse Ermenilerle çatışmayı göze aldığını, anlatmaktadır. Halil Paşa, bundan sonra emniyet düşüncesiyle evlerine gitmeyip; Kâmil Bey, Naciye Sultan ve Nuri Paşa'nın yanlarında birkaç gün kaldıktan sonra buradan ayrılır. Halil Paşa, yanına Nuri Paşa, eski İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey'i de alarak Heiligendam denilen sayfiye yerine taşınırlar. Burada üçü de Afganlı tüccarlar hüviyeti ile bir pansiyona yerleşirler. Daha sonra Halil Paşa böbreklerinden ameliyat olmak için ayrılır. Avusturya'ya gelerek amaliyat olur.[92]

---

[91] *Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları "Acı Zamanlar",* (Yayına Hazırlayan: O. Gazi Aşiroğlu), Burak Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 64.

[92] Taylan Sorgun, *a.g.e.*, s. 371-379. (Ruslar, Enver Paşa'nın Tacikistan'da kendilerine karşı savaş açması üzerine, Moskova'da bulunan Halil Paşa, Doktor Nazım ve diğer İttihat ve Terakki mensuplarının para tahsisatı ve iaşelerini keserek Moskova'yı terk etmelerini isterler. Halil Paşa ve Doktor Nazım yurda dönmeyi çok isterler ve Ankara Hükümetine müracaat eder-

Nuri Paşa, başından geçen bu olaylardan sonra, 10 Temmuz 1922 tarihindeki mektubunda yazdığı gibi bir zeppelin temin ederek, ağabeyi Enver Paşa'nın yanına gidemez. Bu arada 04 Ağustos 1922 tarihinde Enver Paşa Düşanbe'de şehit olur. Anadolu'da Yunanlılara karşı Büyük Taarruz'un hazırlıkları devam etmektedir. 26 Ağustos 1922 günü sabahı başlayan Büyük Taarruz başarıyla sonuçlanır; 09 Eylül 1922'de Türk Ordusu İzmir'e girer.

Nuri Paşa'nın tekrar Türkiye'ye ne zaman döndüğüne dair kesin bir bilgi yoktur. Fakat ağabeyi Enver Paşa'nın 04 Ağustos 1922'de şehit olmasından sonra Orta Asya'ya gitmekten vazgeçtiği, amcası Halil Paşa'nın da ayrılmasından sonra tekrar kardeşi Kâmil Bey'in yanında kaldığı, Türk Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra kardeşi Kâmil Bey, Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan ile beraber Türkiye'ye döndükleri değerlendirilmektedir. Zira Naciye Sultan hatıralarında, Kâmil Bey ile Aralık 1923 yılında evlendiğini, nikâhlarını Halife Abdülmecit Efendi'nin kıydığını ve Kuruçeşme'deki yalıda oturduklarını yazmaktadır.[93] Bu durumda, Nuri Paşa'nın da bu olaylarda beraber olacağı düşünüldüğünde, en geç 1923 yılından itibaren Nuri Paşa'nın Türkiye'de olduğu tahmin edilmektedir.

ler. Fakat TBMM hükümetince kabul edilmez. Bu nedenle Halil Paşa ve Dr. Nazım Ağustos 1922'de Berlin'e giderler. Bkz. **B**.*C.A. 030. 10. 204. 392. 19*.)

93 *Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları "Acı Zamanlar"*, s. 68.

-IV-
NURİ PAŞA'NIN CUMHURİYET DÖNEMİNDEKİ FAALİYETLERİ

A- NURİ PAŞA'NIN SİLAH SANAYİSİ İLE İLGİLİ FAALİYETLERİ

1- Nuri Paşa'nın Zeytinburnu ve Sütlüce Silah Fabrikalarını Kurması

Nuri Paşa Almanya'dan Türkiye'ye dönünce, bir müddet Ankara'da kaldıktan sonra İstanbul'a giderek silah fabrikasını kurdu. İstanbul'a ne zaman gittiği tam olarak belli değilse de bazı olayların incelemesinden 1930 yılının sonlarından itibaren gittiği tahmin edilmektedir. Şöyle ki;

- 1928 ve 1929 yıllarında Ankara'da olduğu ve ticaretle uğraştığı M.S.B. Arşivinde bulunan şahsî dosyasındaki yazışmalardan anlaşılmaktadır. Millî Mücadeleye iştirak ettiği için çıkarılan İstiklâl Madalyası 29 Şubat 1929 tarihinde Ankara Merkez Komutanlığı tarafından kendisine teslim edilmiştir.[1] Samet Ağaoğlu eserinde, aileden gelen şöhretine, siyasi ve askerî kudretine rağmen Nuri Paşa'nın devletten vazife istemeden basit bir vatandaş olarak kendisine "çinicilik" mesleğini seçtiğini, bunu seçerken çocukluğundan beri üzerinde durduğu, hakiki sanatkâr ruh ve hevesinin etkili olduğunu, fakat bu meslekte başarılı olamadığını yazmaktadır.[2]

- Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği (Genelkurmay Başkanlığı) bünyesinde yer alan Harp Tarihi Encümeni, Mondros Mütarekesinden Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'ı işgaline kadar geçen dönemde meydana gelen olaylar hakkında bir rapor istediğine dair Nuri Paşa'ya 29 Haziran 1930 tarihinde mektup yazarak, İstanbul Merkez Komutanlığı aracılığı ile ulaştırılmasını istemiştir. Daha sonra Encümen aynı döneme ait başka bir rapor isteğinde de bulunmuştur. Her iki isteğe Nuri Paşa tarafından cevap verilmeyince, 16 Ağustos 1930 tarihinde Nuri Paşa'ya bir mektup daha yazılmıştır. İstanbul'da olduğu zannedilen Nuri Paşa'nın Ankara'da olduğu anlaşılmış; mektuplar kendisine

---

1 M.S.B. Arşivi *Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası*.

2 Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 44.

teslim edilerek, Kafkas İslâm Ordusu'nun faaliyetleri hakkında ayrıntılı rapor hazırlaması sağlanmıştır.[3]

- Nuri Paşa'nın Zeytinburnu Fabrikasında yapılmak üzere 31 Aralık 1933 tarihinde Millî Savunma Bakanlığı'ndan aldığı tapa yapımı işi[4] göz önüne alındığında, kendisinin 1930 yılının sonlarından itibaren İstanbul'a geldiği ve Aralık 1933'e kadar fabrikasını kurarak silah ve mühimmat imal etmeye başladığı anlaşılmaktadır.

Nuri Paşa, Ankara'da kaldığı süre içinde emeklilik işlemlerini de takip etmiştir. Nuri Paşa'nın Mondros Mütarekesinin imzalanmasından sonra, önce Azerbaycan Hükümeti hizmetine dâhil olması, daha sonra tekrar Osmanlı Ordusu hizmetine geri dönmesi, Azerbaycan'dan ayrılarak İstanbul'a gelmesi, fakat İngilizler tarafından tutuklanarak Batum'a götürülmesi, buradan kaçtıktan sonra tekrar Azerbaycan ve Dağıstan'da faaliyette bulunması, özlük haklarının tahakkukunda belirsizliklere ve yazışmalara neden olmuştur. Şahsî Dosyasında bulunan Ocak–Şubat 1920 aylarındaki yapılan yazışmalarda; kendisi o sıralarda Dağıstan'da olmasına rağmen, "Kaymakam–Yarbay" rütbesiyle maaşının annesine ödenmesine karar verildiği, fakat devamlı ödeme hakkında da tereddütler yaşandığı görülmektedir. Nuri Paşa'nın mektubunda para sıkıntısı çektiğini belirtmesi dikkate alındığında, maaşların zamanında ve tam olarak ödenmediği; durumlarının karışık olması sebebiyle maaşlarının ödenmeyeceği konusunda annesinin de tereddütleri olduğu anlaşılmaktadır. Nuri Paşa emeklilik yazışmaları ile ilgili olarak 1928 yılında verdiği dilekçede de şimdiye kadar maaş almadığını belirtmektedir.[5]

Nuri Paşa, Almanya'dan Türkiye'ye döndükten sonra Millî Savunma Bakanlığı'nca 1925 yılında Kaymakam (Yarbay) rütbesiyle emekliye sevk edilmiştir. Millî Savunma Bakanlığı, dosyasında Millî Mücadeleye katıldığına dair bir kayıt olmadığını belirterek, Millî Mücadeleye katılmayan personele uygulanan 25 Eylül 1923 tarihli kanuna göre 04 Ekim 1923 tarihinden geçerli olmak üzere Nuri Paşa'yı emekli etmiştir. Nuri Paşa bunun üzerine 12 Eylül 1925 tarihinde dilekçe vererek, "Millî Mücadeleye Şark Cephesinde katıldığını ve Hazine-i Devlete cüz'i dahi olsa (az da olsa) bar (yük) olmamak" sebebiyle emekliliğinin, Osmanlı Ordusundan istifa edip Azerbaycan Ordusu hizmetine geçtiği Kasım 1918 tarihinden itibaren yapılmasını istemiştir. Millî Savunma Bakanlığı, 1918 tarihi itibariyle 15 seneyi doldurmadığından ve Millî Mücadeleye katıldığı kayıtlarda olmadığı için önce Nuri Paşa'nın isteğini kabul etmemiştir. Fakat Nuri Paşa, 25 Ağustos 1928 tarihinde Millî Savunma Bakanlığı'na bir dilekçe daha göndererek;

---

3 Mustafa Budak, *a.g.e.,* s. 70.

4 *B.C.A. 030. 18. 01. 02. 41. 93. 4.*

5 M.S.B. Arşivi *Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası*; Masayuki Yamauchi, *a.g.e.,* (Mektup No: 17) s. 100-101.

- Millî Mücadeleye iştirak etmediklerinden dolayı emekliliğe sevk edilen personel gibi yanlışlıkla emekli edildiğini,

- Kafkas İslâm Ordusu Komutanı iken 1918 senesinde istifa ettiğinden, emekliliğinin bu suretle düzeltilmesini,

- Kendisinin 1920 senesinde Azerbaycan'dan getirdiği birlik ile Şark Cephesinde gönüllü olarak Millî Mücadeleye katıldığını, bu durumu da o zamanki Şark Cephesi Kumanda heyetinin bildiğini,

- İstifa ettiği tarihten bu güne kadar devlet hazinesinden maaş veya emekli maaşı almadığını,

- Sonuç olarak kanuna uygun nizamî istifa tarihinden itibaren müstafi (istifa etmiş) kabul edilmesini ve künyesinin o suretle düzeltilmesini istemiştir.[6]

Nuri Paşa'nın bu dilekçesinden sonra Millî Savunma Bakanlığı, 06 Ekim 1928 tarihinde Nuri Paşa'nın durumunu emekli Korgeneral Kâzım Karabekir Paşa ve Genelkurmay Başkanlığı'na sormuştur.[7] Genelkurmay Başkanlığı'nın 25 Ekim 1928 tarihli cevabında Nuri Paşa'nın Azerbaycan'dan döndükten sonra, beraberinde getirdiği Azerbaycan kıtasıyla 12. Tümenin emrinde olarak Sarıkamış'ın kurtarılmasında gönüllü olarak harekâta iştirak ettiği, bilahare Şark Cephesi Komutanlığı emrinde fabrika ve imalathanelerin kurulmasında ve çalıştırılmasında görev aldığı belirtilmiştir. Kâzım Karabekir Paşa ise verdiği cevapta; "*Mumaileyh Azerbaycan'dan süvari alayıyla Sarıkamış'ın istirdadında bulunmuştur. Bilahare de cephe imalathanelerinde hüsn-i hizmeti görülmüştür. İstiklâl Madalyasıyla taltifi muvafık olacağını arz eylerim efendim.*" demiştir. Bu cevapları alan Millî Savunma Bakanlığı Nuri Paşa'yı "Piyade Kaymakamı-Yarbay" rütbesiyle 09 Kasım 1921 tarihinden geçerli olmak üzere 04 Aralık 1928 tarihinde emekli etmiştir. Emeklilik kararnamesi Reisicumhur Mustafa Kemal Atatürk, Başvekil İsmet İnönü ve Millî Savunma Bakanı Mustafa Abdülhalik Renda tarafından imzalanmıştır. Buna dayanarak Nuri Paşa'ya İstiklâl Madalyası da verilmiştir. 15260 numaralı İstiklâl Madalyası 29 Şubat 1929 tarihinde Ankara Merkez Komutanlığı tarafından kendisine teslim edilmiştir.[8]

Nuri Paşa, 09 Mart 1929 – 09 Nisan 1929 tarihleri arasında Moskova üzerinden Afganistan'a gitmiştir. Bu seyahatle ilgili olarak Sovyet Hükümeti tarafından vize verilmiştir.[9] Bu tarihlerde, Kabil'de "Afganistan Heyet-i Islahiyesi Reisi" olarak görev yapan enistesi Kazım Orbay Paşa'yı ziyaret ettiği değerlendirilmektedir.

Bir müddet Ankara'da kalan Nuri Paşa, çinicilik işinde başarılı olamayın-

6 M.S.B. Arşivi *Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası*.

7 *Kâzım Orbay Arşivi* KO B III -143.

8 M.S.B. Arşivi *Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası*.

9 *Kâzım Orbay Arşivi* KO B 17- 87-87.

ca İstanbul'a giderek Zeytinburnu Demir Eşya Fabrikasını kurar. Fabrikada soba, döküm, ateş tuğlası, seramik, matara gibi maddelerin yanında silah ve mühimmat üretimi de yapılır.[10] Nuri Paşa'nın 1933 yılı itibariyle Zeytinburnu Fabrikasında silah ve mühimmat yaptığı, 31 Aralık 1933 sayılı Kararname ile anlaşılmaktadır. Reisicumhur Mustafa Kemal Atatürk'ün de imzaladığı bu kararnamede, Yavuz Gemisinin 28 cm.lik ve 8,8 cm.lik topları için gerekli olan kanat emniyetli tapaların, Zeytinburnu Fabrikası sahibi Nuri Paşa'dan pazarlıkla alınmasına karar verilmiştir.[11] Ayrıca bu kararnameye ek olarak 07 Mart 1934 tarihinde çıkarılan bir kararname ile de Yavuz Gemisinin 15 cm.lik topları için gerekli olan bilyeli tapaların da Zeytinburnu Fabrikası sahibi Nuri Paşa'dan pazarlıkla alınmasına karar verilmiştir.[12]

Millî Savunma Bakanlığı'nın ihtiyacı olan silah, mermi ve tapaların Nuri Paşa'dan alınması fabrika kurulduğundan beri devam etmiştir. Nuri Paşa, top, havan, uçaksavar mermi ve tapalarının yanında uçak bombaları da yapmıştır. 20 Haziran 1936 tarihinde çıkarılan kararname ile dağ topları için gerekli olan 24.000 adet merminin tapalarının;[13] 12 Mayıs 1938 ve 17 Şubat 1940 tarihlerinde çıkarılan kararnameler ile Heinkel tipi ağır bombardıman tayyareleri için tahrip ve lağım bombalarının;[14] 06 Ocak 1939 tarihinde çıkarılan kararname ile donanmada mevcut 40 mm. uçaksavar topları için gerekli olan ve askerî fabrikalarda temini mümkün olmadığı için hassas tapa, 6000 tahrip danesi, 1000 adet izli merminin Nuri Killioğlu (Killigil) Fabrikasından pazarlıkla alınmasına karar verilmiştir.[15] Nuri Paşa, askerî fabrikalarda temin edilemeyen 40 mm.lik uçaksavar topları için mermi ve tapa yaparak, özel sektör olarak Millî Harp Sanayiinin gelişmesine ve Türk Ordusu'nun ateş gücünün artırılmasına büyük katkı sağlamıştır.

Nuri Paşa, yeni silah, mermi ve tapa yapmasının yanında, mevcut olan mermilerin değiştirilmesi ile islah edilmesi işlemlerini de yapmıştır. 03 Nisan 1940 tarihinde çıkarılan bir kararname ile 21 cm.lik kara topçu mermi-

---

[10] Burhan Oğuz, *Yaşadıklarım Dinlediklerim, Tarihi ve Toplumsal Anılar*, Simurg Yayınları, İstanbul, 2000, s. 85-86, 102; Uğur Mumcu, *40'ların Cadı Kazanı*, um: ag Vakfı Yayınları, Ankara, Ankara, 2002, s. 12.

[11] *B.C.A. 030. 18. 01. 02. 41. 93. 4.*

[12] *B.C.A. 030. 18. 01. 02. 43. 12. 11.* (Nuri Killigil, Yarbay rütbesi ile emekli olmasına rağmen Atatürk'ün imzaladığı kararnamede bile Nuri Paşa olarak zikredilmektedir. Trablusgarp ve Kafkasya'daki Fahrî Ferik rütbesi ve buna göre söylenen "Nuri Paşa" ünvanı zaman içinde bile kaybolmamıştır. Resmî yazışmalarda bile kullanılmıştır.)

[13] *B.C.A. 030. 18. 01. 02. 66. 53.* 9.

[14] *B.C.A. 030. 18. 01. 02. 83. 41. 7.; B.C.A. 030. 18. 01. 02. 90. 15. 18.*

[15] *B.C.A. 030. 18. 01. 02. 85. 112. 8.* (Yazılan söz konusu kararnamelerin bazılarında Nuri Paşa'nın soyadı "Killigil" yerine "Killioğlu" olarak yazılmıştır.)

si gövdesinden istifade edilerek, 3719 adet uçak bombasının yaptırılması;[16] 20 Mayıs 1940 tarihinde çıkarılan kararname ile gemiler için lüzumlu olan 11.000 adet merminin alınması ve bir kısmının ıslahı Nuri Killigil Fabrikasına verilmiştir.[17]

Nuri Paşa, Millî Savunma Bakanlığı adına yaptığı işlerle ilgili olarak herhangi bir sıkıntıyla karşılaştığında, İkinci Dünya Savaşının da devam etmesi göz önüne alınarak Bakanlıktan destek ve kolaylık görmüştür. Millî Savunma Bakanlığı, 31 Mayıs 1943 tarihli yazısıyla 7,5/30 cm.lik Krupp sahra toplarına ait 60.000 şarapnelin mermiye çevrilmesi için Nuri Paşa'ya verilen 25 ton pirinç çubuğa ilave olarak 69 ton pirinçin verilmesi için Başbakanlıktan izin istemiş ve olumlu cevap almıştır.[18] Ayrıca bu işlemle ilgili olarak, 05 Ağustos 1944 tarihinde çıkarılan bir kararnameyle Nuri Paşa'ya fiyat farkı verilmesine karar verilmiştir.[19] 21 Ağustos 1941 tarihinde çıkarılan bir kararname ile ordunun ihtiyacı olan 10.000 adet tabancanın Nuri Killioğlu fabrikasından alınmasına karar verilmiştir.[20] Fakat Nuri Paşa, aldığı bu tabanca siparişini, beş ay sonra teslimata başlamak üzere 18 ay sonra parti parti Millî Savunma Bakanlığı'na teslim etmesi gerekirken; Ekim 1942 tarihinde M.S.B.'lığına müracaat ederek, ehliyetli işçi bulmakta zorluk çektiğinden teslim süresinin 18 aydan 24 aya çıkarılması ve partiler için muayyen bir miktar konulmamasını teklif etmiştir. Yapılan yazışmalar sonucunda, Nuri Paşa'nın bu isteği kabul edilmiştir. Millî Savunma Bakanlığı'nın Başbakanlığa gönderdiği yazıda gerekçe şöyledir:

> *"Ordunun tabancaya ihtiyacı fazla bulunmaktadır. Bu ihtiyacın yapılan bütün teşebbüslere rağmen hariçten sür'at ve emniyetle temini mümkün olamamıştır. Memleketimiz içinde başka bir fabrika da tabanca yapacak bir kudrette değildir. Bu sebeple Demir Eşya Fabrikası sahibi Nuri Killigil teşvik edilerek bir tabanca fabrikası kurmağa tahrik edilmiş ve fabrikayı da Vekâletin teşvik ve tahriki üzerine açmıştır. Fabrika yeni açılmış olması itibariyle seri imalatta müşkülata uğrayacağı pek tabiidir. Buna bir de vaziyet-i hazıra icabı memleketimizde ehliyetli işçi bulunamaması gibi hakikata uygun mazeretler munzam olunca, fabrikanın vaktinde taahhüdünü ifa edememesini bir emr-i vaki olarak kabul etmek zaruri görülmektedir. Bundan maada memleket dâhilinde bir silah fabrikasının vücud bulması da birçok bakımdan memleket için faideli görülmektedir. Bu sebeplerden dolayı mukavele müddetinin 18 aydan 24 aya çıkarılması*

[16] *B.C.A. 030. 18. 01. 02. 90. 32. 12.*
[17] *B.C.A. 030. 18. 01. 02. 91. 47. 12.*
[18] *B.C.A. 030. 10. 49. 02. 319. 6.*
[19] *B.C.A. 030. 11. 1. 169. 22. 1.*
[20] *B.C.A. 030. 18. 01. 02. 96. 74. 4.*

SONUÇ

Enver Paşa'nın kardeşi olan Nuri Paşa'nın doğumundan ölümüne kadar geçen mücadele dolu hayatı, iştirak ettiği bütün savaşlardaki askerî kişiliği, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları esnasında siyasi kişiliği, Türk İstiklâl Savaşı ve Cumhuriyet dönemindeki silah sanayicisi kişiliği olaylarla anlatılmaya çalışılmıştır.

Nuri Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı başlangıcına kadarki askerlik yaşamında, ağabeyi Enver Paşa'nın ve amcası Halil Paşa'nın yanında görev aldığı; rütbesinin küçük olması nedeniyle henüz etkili görevlerde bulunmadığı; ancak 1911–1912 Osmanlı–İtalyan Savaşı'nda, Homs ve Mısrata Cephelerinde katıldığı muharebelerde üstün bir cesaret ve kahramanlık gösterdiği anlaşılmaktadır.

Nuri Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'nda Trablusgarp ve Bingazi Cephesi'ndeki faaliyetleri kendisinin askerî ve siyasi kişiliği yönünden önemlidir. Yaşı ve esas rütbesi (yüzbaşı ve binbaşı) küçük olmasına rağmen, kendisine Fahrî Ferik rütbesi tevcih edilerek Trablusgarp, Bingazi, Sudan ve Fizan'daki Osmanlı ordu birlikleri ve yerli kuvvetler Nuri Paşa'nın emrine verilmiştir. Osmanlı Hükümeti'nin Trablusgarp'a tayin ettiği valinin de (Süleyman el-Baruni) Nuri Paşa'nın emrinde olması, ona askerî ve siyasi bakımdan büyük yetkilerle birlikte sorumluluk da yükledi. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşında çarpıştığı 10 cephenin komutanlarına bakıldığında Trablusgarp Cephesi hariç hepsinin General (Türk veya Alman) seviyesinde olduğu görülmektedir. Fakat Nuri Paşa, genç yaşına ve küçük rütbesine rağmen Trablusgarp Cephesi'nin (Sudan, Fizan dâhil) komutanlığını başarıyla yaptı. Bunun yanında Nuri Paşa, hem İngilizlerle hem de İtalyanlarla yapılan muharebelerde, bütün imkânsızlıklara rağmen, askerî kişiliğinin özelliği olan üstün cesaret ve fedakârlığı burada da gösterdi.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında, Azerbaycan ve Dağıstan'ın kurtarılması için Nuri Paşa, Kafkas İslâm Ordusu Komutanlığına getirildi. Bu görev ile Nuri Paşa'nın askerî kişiliği ile birlikte siyasi kişiliği de önem kazandı. Zira Padişah adına Kafkasya'da askerî faaliyetlerinin yanında siyasi faaliyetlerde bulunma yetkisi olduğundan, karargâhında "Siyasi Müşaviri" vardı. Azerbay-

KAYNAKÇA

I- ARŞİV BELGELERİ

A- GENELKURMAY ATASE DAİRE BAŞKANLIĞI ARŞİVİ

1- BDH Koleksiyonu

K. 51, D. 243A, F. 005 -01
K. 51, D. 243 A, F. 009- 07
K. 51, D. 243A, F. 009- 08
K. 51, D. 243A, F. 009- 13
K. 157, D. 693, F. 023
K. 316, D. 1279, F. 010- 1, 2, 3
K. 316, D. 1279, F. 06
K. 1841, D. 59A, F. 023
K. 1843, D. 68, F. 01- 30
K. 1843, D. 70, F. 003-6
K. 1857, D. 133, F. 03- 38
K. 1857, D. 133, F. 3- 40
K. 1859, D. 140, F. 2- 36
K. 1859, D. 140, F. 02- 45
K. 1962, D. 297, F. 1-26
K. 1962, D. 297, F. 1-28
K. 1962, D. 300, F. 001- 2, 3, 3a, 4
K. 1978, D. 355, F. 1-36
K. 2929, D. 551, F. 3
K. 3820 A, D. 11, F. 7- 02
K. 3820 A, D. 11, F. 7- 04
K. 3820 A, D. 11, F. 7- 06
K. 3820 A, D. 11, F. 7- 015
K. 3820 A, D. 11, F. 7- 040
K. 3820 A, D. 11, F. 7- 79
K. 3820, D. 22, F. 12- 003
K. 3820, D. 22, F. 12- 008- 03
K. 3820, D. 22, F. 12- 028

K. 3820, D. 22, F. 12- 034- 01
K. 3820, D. 22, F. 12- 034- 07
K. 3820, D. 22, F. 12- 037
K. 3820, D. 22, F. 12- 052
K. 3820, D. 22, F. 12- 047
K. 3820, D. 22, F. 12- 067
K. 3820, D. 22, F. 12- 034- 06
K. 3820, D. 22, F. 12- 039
K. 3820, D. 22, F. 12- 059
K. 3820, D. 22, F. 12- 066
K. 3820, D. 40, F. 6- 005
K. 3820, D. 40, F. 6- 012- 03
K. 3820, D. 40, F. 6- 036- 01
K. 3820, D. 40, F. 6- 044- 02
K. 3820, D. 40, F. 6- 059- 08
K. 3821, D. 14, F. 003- 01
K. 3821, D. 14, F. 004
K. 3821, D. 14, F. 006
K. 3823, D. 23, F. 31
K. 3823, D. 46, F. 22- 005
K. 3823, D. 46, F. 22- 008
K. 3823, D. 46, F. 22- 012
K. 3823, D. 46, F. 22- 015
K. 3823, D. 46, F. 22- 016
K. 3823, D. 46, F. 22- 018
K. 3823, D. 46, F. 22- 019
K. 3823, D. 46, F. 22- 020
K. 3823, D. 46, F. 22- 022
K. 3823, D. 46, F. 22- 025
K. 3823, D. 46, F. 22- 026
K. 3825, D. 34, F. 1- 64, 65
K. 3826, D. 35, F. 7- 161
K. 3826, D. 35, F. 7- 179
K. 3830, D. 5, F. 1-1

2- İSH Koleksiyonu
K. 3, D. 111
K. 182, D. 96
K. 194, D. 244

B- BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ
B.C.A. 030. 10. 49. 02. 319. 6.
B.C.A. 030. 10. 49. 319. 2.
B.C.A. 030. 10. 52. 342. 18.
B.C.A. 030. 10. 204. 392. 19.
B.C.A. 030. 11. 1. 169. 22. 1.
B.C.A. 030. 18. 1. 1 / 2. 38. 18.
B.C.A. 030. 18. 01. 02. 41. 93. 4.
B.C.A. 030. 18. 01. 02. 43. 12. 11
B.C.A. 030. 18. 01. 02. 66. 53. 9.
B.C.A. 030. 18. 01. 02. 83. 41. 7.
B.C.A. 030. 18. 01. 02. 85. 112. 8.
B.C.A. 030.18.01.02./86. 18. 17.
B.C.A. 030. 18. 01. 02. 88. 95. 11.
B.C.A. 030. 18. 01. 02. 90. 15. 18.
B.C.A. 030. 18. 01. 02. 90. 32. 12.
B.C.A. 030. 18. 01. 02. 91. 47. 12.
B.C.A. 030. 18. 01. 02. 96. 74. 4.
B.C.A. 030. 18. 01. 02. 113. 21. 12.
B.C.A. 930. 01. 1. 16. 1.
B.C.A. 930. 01. 4. 78. 0.

C-MİLLİ SAVUNMA BAKANLIĞI ARŞİVİ
Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası

D- T.C. EMEKLİ SANDIĞI ARŞİVİ
Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası

E- KARA HARP OKULU ARŞİVİ
23 No.lu Numara Defteri

F- TÜRK TARİH KURUMU (T.T.K.) ARŞİVİ
1- KÂZIM ORBAY ARŞİVİ
KO B II -177
KO B II -326
KO B II -500
KO B II -513
KO B II -572
KO B II -573
KO B III -143

KO B IV- 37
KO B IV -60
KO B IV -141
KO B IV- 247
KO B IV- 268
KO B V- 43
KO B V- 138
KO B VI -98
KO B VI -99
KO B VI -120
KO B VI- 150
KO B VI -152
KO B 12- 72-72
KO B 12- 73-73
KO B 12-122-122
KO B 12-123-123
KO B 13- 67- 67
KO B 17- 87-87

2-ENVER PAŞA ARŞİVİ

E.P. 1- 46- 46
E.P. 1- 50- 50
E.P. 2- 10- 10
E.P. 2- 39- 39
E.P. 2- 42- 42
E.P. 2- 45- 45

G- T.B.M.M. ARŞİVİ

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Elli yedinci Birleşim, 18 Mart 1949 Cuma, Dönem: VIII, Cilt: 17, Toplantı: 3.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Elli dokuzuncu Birleşim, 23 Mart 1949 Çarşamba, Dönem: VIII, Cilt: 17, Toplantı: 3.

H- ALMANYA DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI ARŞİVİ

Akten zur Deutschen Auswartigen Politik(1918-1945),seri D,1937-1941 XIII (1), (2)

II- SÜRELİ YAYINLAR

A- GAZETELER

Akşam (Ekim-Aralık 1967)
Cumhuriyet (Mart 1949)
Hürriyet (Mart 1949)
Milliyet (Ocak- Şubat 1975)

Son Posta (Mart 1949)
Son Saat (Mart 1949)
Tan (Mart 1949)
Tasvir (Mart 1949)
Ulus (Mart 1949)
Vatan (Şubat- Mart 1941)
Yeni Sabah (Mart 1949)
Zaman (Temmuz- Eylül 1935)

B- DERGİLER

Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı (1934, 1936, 1940)
Askeri Tarih Bülteni (Şubat 1996)
Azerbaycan Türk Kültür Dergisi (Ekim 2002)
Belleten (C.LXIII)
Harp Mecmuası (Sayı: 1332/9, 11, 12; 1333/22; 1334/25- 26) (T.C. Başbakanlık Basın- Yayın ve Enfermasyon Genel Müdürlüğü- www.byegm.gov.tr/ Erişim Tarihi: 05.01.2018)
Kafkasya Araştırmaları (1998)
Popüler Tarih (Mart 2003)

III- KİTAPLAR, MAKALELER, ANILAR ve ANSİKLOPEDİLER

ABUN-NASR, Jamil M., *A History of The Maghrib In The Islamic Period*, Cambridge University Press 1987.

ACAROĞLU, M. Türker; "Gagauzların Kökeni", *Belleten,* C. LXIII, TTK. Basımevi, Ağustos 1999, Sayı: 237'den ayrıbasım.

AĞAOĞLU, Samet, *Babamın Arkadaşları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

AĞAOĞLU, Samet, *Siyasi Günlük, Demokrat Partinin Kuruluşu*, (Yayına Hazırlayan: Cemil KOÇAK), İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

AĞAYEV, Mehman, "Bakü'nün 1918'de Düşman İşgalinden Kurtarılmasının Tarihi Önemiyle İlgili Bazı Değerlendirmeler" (*Türkiye'de Eğitimlerini Sürdüren Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri- 9 Ocak 2005*, İstanbul) Yayına Hazırlayan: Vügar İmanov, Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını, İstanbul, 2005.

AKBULUT, Dursun Ali (Prof. Dr.), *Albayrak Olayı, Milli Mücadele Başlarında Halk Hükümeti Kurma Girişimi, Erzurum 1920*, Temel Yayınları, İstanbul, 2006.

AKSOLEY, İhsan, *Teşkilât-ı Mahsusa, Enver Paşa'nın Sırdaşı Anlatıyor*, (Yayına Hazırlayan: Mehmet Hastaş), Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

AKSOLEY, İhsan, *I. Dünya Savaşı'nda Bir Alman Denizaltı Kumandanının Hatıra Defterinden*, Hayat Tarih Mecmuası, Sayı: 3 ve 4, İstanbul, Nisan- Mayıs 1972.

ALLEN, W.E.D - MURATOFF, Paul, *Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi (1828-1921)*, Gnkur. Basım Evi, Ankara, 1966.

ANADOL, Cemal, *Siyonizmin Oyunları (Yahudi'nin Cihan Hâkimiyeti Ülküsü)*, Milli Kültür Yayınları, İstanbul, 1978.

ANDERSON, Lisa, *The State and Social Transformation in Tunisia and Libya, 1830 –1980*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1989.

APAK, Rahmi (E. Kur. Alb.), *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

ARALOV, S. İ., *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, (Çeviren: Hasan Ali Ediz), Burçak Yayınevi, İstanbul, 1967.

ARI, Kemal, (Dr.) *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, ATASE Yayınları, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1997.

ARMAOĞLU, Fahir H., (Dr.), *Siyasi Tarih Dersleri 1789–1919*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1961.

ARMAOĞLU, Fahir, (Prof. Dr.), *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, TTK yay., Ankara 1999.

ARMAOĞLU, Fahir, (Prof. Dr.), *20 Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1980)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1983.

Atatürk (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1980.

ATEŞER, A. Rıfkı, "Millî Mücadele Döneminde Sovyet Yardımı ve Türk-Rus İlişkilerinde Kafkasya'nın Yeri", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar*,(24-26 Ekim 2001 İstanbul), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2003.

ATNUR, İbrahim Ethem, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918 -1921)*, Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001.

AYBARS, Ergün, (Prof. Dr.), *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, 1, Ercan Kitabevi, İzmir, 2003.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Cilt: I-II-III, İstanbul 1970.

AYDEMİR, Şevket Süreyya; "*Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları*", Akşam Gazetesi, 10 Ekim – 29 Aralık 1967.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976.

AYSAN, E., *Büyük Harpte İran Cephesi*, Cilt III, Askerî Matbaa, İstanbul 1938.

Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918- 1920), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 28, Ankara, 2001, Belge Nu: B.C.A. 930. 01. 4. 70. 8.

BARDAKÇI, İlhan, *İmparatorluğa Veda*, Hilbe Basım ve Yayın Tic. A.Ş., Ankara, 1985.

BARDAKÇI, İlhan, "Libya Bizden Nasıl Koparıldı", *Milliyet Gazetesi*, 24 Ocak – 02 Şubat 1975

BAYAR, Celâl, *Ben De Yazdım, Millî Mücadeleye Giriş*, 5. Cilt, Sabah Yayınları, İstanbul 1997.

BAYKARA, Hüseyin, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, İstanbul, 1975.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi,* Cilt II Kısım 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi,* Cilt III, Kısım 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi,* Cilt III, Kısım 3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi,* Cilt: III, *1914 -1918 Genel Savaşı, Kısım: 4, Savaşın Sonu,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.

BELEN, Fahri, *XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.

BELEN, Fahri, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri*, V. Cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1967.

BERKUK, İsmail (Miralay), "Büyük Harpte (334) Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri", 94 sayılı *Askerî Mecmua*'nın Tarih Kısmı, Sayı 35, Askeri Matbaa, İstanbul,1934.

BERZEG, Sefer E., *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922, Bağımsızlık Mücadelesi- II. Cilt*, Birleşik Kafkasya Derneği, İstanbul, 2004.

BİLGE, Suat, *Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1920-1964) Güç Komşuluk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Deniz Harekâtı, Cilt VIII, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1976.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı, Cilt II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VIncı Cilt, *Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı, 1914–1918*, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1978.

BLEDA, Mithat Şükrü , *İmparatorluğun Çöküşü,* Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979.

BUDAK, Mustafa, *Nuri Paşa'nın Kafkas İslâm Ordusu Hakkındaki Raporu*, Kafkasya Araştırmaları, Sayı: IV, İstanbul, 1998.

BUTBAY, Mustafa, *Kafkasya Hatıraları*, (Yayına Hazırlayan: Ahmet Cevdet Canbulat), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

CEBESOY, Ali Fuat, *Moskova Hatıraları (21. 11. 1920 – 2. 6. 1922)*, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1955.

Cemal Paşa (Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı), Hatıralar, Tamamlayan ve Tertipleyen: Behçet Cemal, Selek Yayınları, İstanbul, 1959.

ÇAĞLAYAN, K. Tuncer, "Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faa-

liyetleri", *Belleten,* Cilt: LXIV, Ağustos 2000, Sayı 240, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001.

ÇAĞLAYAN, K. Tuncer, "İngiliz Belgelerine Göre Transkafkasya'da Osmanlı Alman Rekabeti", *XIII. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler, 4- 8 Ekim 1999)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2002.

ÇAKMAK, Fevzi, (Mareşal), "Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi" *(1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar)* (Yayına Hazırlayanlar: Dr. Öğ. Alb. Ahmet Tetik, Uzm. Sema Kiper, Uzm. Ayşe Seven, Uzm. Yrd. Serdar Demirtaş), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005.

ÇEMENZEMİNLİ, Yusuf Vezir, *Ali ve Nino*, (Azerbaycan Türkçesinden ve Rusçasından karşılaştırarak aktaran: Azat Ağayev – Ali Ekber Aliyev), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005.

ÇOLAK, Mustafa, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914 -1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

ÇOLAK, Mustafa, "Alman Belgelerinde Bakü Üzerindeki Osmanlı-Alman Mücadelesi", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar,(24-26 Ekim 2001 İstanbul)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2003.

DARENDELİOĞLU; İlhan E., *Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri*, Toker Yayınları, 1968.

DERİNGİL, Selim, *Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

DUNSTERVİLLE, L.C. (Major-General), *The Adventures of Dunsterforce*, Illustrated, Printed by Lowe & Brydone (Printers) Ltd., London, N.W.I., (First Published, 1920), (First issued in the Kingfisher Library, 1932.)

EL- ASKERİ, Cafer, *İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli*, (Hazırlayan: Necdet Fethi Safvet, Tercüme: Halit Özkan), Klasik Yayınları, İstanbul, 2008.

ERAT, Muhammet, "Kâzım Karabekir'in Nahçıvan ve Çevresindeki Faaliyetleri (1918)" *Kafkasya Araştımaları-* IV, İstanbul, 1998.

ERDAŞ, (AKGÜL) Nilgün, *Millî Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler (1917-1921)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994.

EROL, Ali (Yrd. Doç Dr.), *Abdulla Şaik Talıbzade (1881-1959) Hayatı, Sanatı, Seçme Eserleri*, Tibyan Yayıncılık, İzmir, 2005.

EROL, Ali (Yrd. Doç Dr.), "Azerbaycan Kültür Hayatındaki Yansımaları İle Kastamonulu Bir Değer: Nuri Killigil (Nuri Paşa)", *İkinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri, 18-20 Eylül 2003*, Kastamonu Valiliği, Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Fakültesi Dekanlığı, Ankara, 2005.

EROL, Ali (Yrd. Doç Dr.), "15 Eylül 1918 Türk Ordusu Bakü'de", *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Sayı: 344, Yıl: 50, Ankara, Eylül- Ekim 2002.

ERTUNA, Hamdi, *1911–1912 Osmanlı – İtalyan Harbi ve Kolağası Mustafa Kemal,*

(Türk Asker Büyükleri ve Türk Zaferleri Seri No: 10), Gnkur. ATASE Başkanlığı Yayınları, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1984.

The Encyclopedia of islâm, "Enwer Pasha", New Edition, Volume II, Leiden, 1983.

Enver Paşa'nın Özel Mektupları, (Yayıma Hazırlayan: Arı İnan), İmge Kitabevi, Ankara 1997.

Enver Paşa'nın Anıları 1881- 1908, (Yayına Hazırlayan: Halil Erdoğan Cengiz), İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları "Acı Zamanlar", (Yayına Hazırlayan: O. Gazi Aşiroğlu), Burak Yayınevi, İstanbul, 1990.

General Nuri (Killigil), *Trablusgarp Hatıralarım*, Hatıraları Toplayıp Hazırlayan: Albay C. C. S., Vatan Gazetesi, 26 Şubat - 16 Mart 1941.

GEREDE, R. Hüsrev (T.C. Berlin Büyükelçisi), *Harb İçinde Almanya (1939-1942),* (Yayına Hazırlayan: Hulusi Turgut – Sırrı Yüksel Cebeci), ABC Ajansı Yayınları, İstanbul, 1994.

GLASNECK, Johannes, *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası,* (Çeviren: Arif Gelen), Onur Yayınları, 1978.

GÖKAY, Bülent, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918- 1923)*, (Çeviren: Sermet Yalçın), Tarih Vakfı Yurt Yayınları 68, İstanbul, 1998.

GÖRGÜLÜ, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 (Balkan-Birinci Dünya -İstiklâl Harbi)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993.

GÖRÜRYILMAZ, Mustafa, *Türk Kafkas İslâm Ordusu ve Ermeniler 1918*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2007.

GÜRÜN, Kâmuran, *Türk – Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

HALE, William, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, (Çeviren: Petek Demir), 2003 Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003.

HOPKIRK, Peter, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun* (Çeviren Mehmet Harmancı) Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, Bilgin Yayıncılık, İstanbul, 1995.

HOPKIRK, Peter, *Like Hidden Fire: The Plot to Bring Down the British Empire,* England, 1994.

HOSTLER, Charles Warren, *The Turks of Central Asia*, Westport, Connecticut, London, 1993.

HOVANNISIAN, Richard G., *The Republic of Armenia,* Volume I The First Year 1918-1919, University Of California Press, London 1971.

İkinci Dünya Savaşının Gizli Belgeleri, Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivinden Almanya'nın Türkiye Politikası (1941-1943), May Yayınları, İstanbul 1968.

İslâm Ansiklopedisi, Cilt 12/1 Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974.

İslâm Ansiklopedisi, Cilt, 11, 13, 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.

İMANOV, Vügar, *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934), Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili,* Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2003.

İMANOV, Vügar, "Azerbaycan'ın Lider Bir Aydını: Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)", (*Türkiye'de Eğitimlerini Sürdüren Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri - 9 Ocak 2005, İstanbul*) Yayına Hazırlayan: Vügar İmanov, Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını, İstanbul, 2005.

İZZET, Süleyman, (E. Kur. Yarbay), "Büyük Harpte (1334 -1918) 15. Piyade Tümeni'nin Azerbaycan ve Şimalî Kafkasya'daki Hareket ve Muharebeleri", 103 Sayılı *Askerî Mecmua*, Sayı 44, Askeri Matbaa, İstanbul, 1936.

JAESCHKE, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11Ekim 1922)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

KAFLI, Kadircan, *Şimali Kafkasya*, Vakit Matbaası, İstanbul, 1942.

KANDEMİR, Feridun, *İzmir Suikastinin İç Yüzü,* İkinci Cilt, Ekicigil Tarih Yayınları, İstanbul, 1955.

KARABEKİR, Kâzım, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, Erzurum, 1990.

KARABEKİR, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1969.

KARABEKİR, Kâzım, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, Menteş Matbaası, İstanbul 1967.

KARASAPAN, Celâl Tevfik (Büyükelçi), *Libya Trablusgarp, Bingazi ve Fizan*, Resimli Posta Matbaası, Ankara 1960.

KARPAT, Kemal, "Gagauzlar", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.

Kaymakam Rüştü, "Büyükharpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası", 93 Sayılı *Askerî Mecmua*'nın 34 sayılı Tarih Kısmı, Askerî Matbaa, İstanbul, 1934.

KÂZIMZÂDE, Firuz, *Transkafkasya İçin Mücadele (1917- 1921) Türkiye- İngiltere- Rusya- Ermeniler- Gürcüler- Türkler,* (Çeviren: Dr. Cengiz İ. Çay; Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Abdulhalûk Çay, Tarih&Kuram Yayınları, İstanbul, 2016.

KEMALYERİ, Mucip, *Çanakkale Ruhu Nasıl Doğdu ve Azerbaycan Savaşı (1917-1918)*, İstanbul, 1972.

Kendi Mektuplarında Enver Paşa, (Yayına Hazırlayan: M. Şükrü Hanioğlu), Der Yayınları, İstanbul, 1999.

KEYKURUN, Naki, (I. Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Emniyet Müdürü), *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Hatıraları (1905-1920)*, İlke Kitabevi Yayınları., Ankara, 1998.

KIRKPINAR, Kenan, (Yrd. Doç. Dr.), *Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi İngiltere ve Türkiye (1919-1922)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Kâzım Karabekir*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

KİLLİGİL, Nuri, *Bir kiloluk Yangın, 10 kiloluk Tahrip, 50 kiloluk ve 250 kiloluk H Tipi Lâğım Tayyare Bombaları Tarifnamesi*, Zeytinburnu Demir Eşya Fabrikası, 1941.

KOCATÜRK, Kenan, *Bir Subayın Anıları 1909–1999*, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 1999.

KOCATÜRK, Utkan, *Atatürk ve Türk Tarihi Kronolojisi 1918-1938*, Türk İnkılâp Tari-

hi Enstitüsü Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1973.

KOÇAK, Cemil, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi, (1938-1945)*, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

KURAT, Akdes Nimet, (Dr.) *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları / 1194, Kültür Eserleri Dizisi /150, Ankara 1990.

KURTCEPHE, İsrafil (Doç. Dr.), *Türk–İtalyan İlişkileri (1911–1916)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.

KRECKER, Lothar, *Deutschland und die Turkei im Zweiten Weltkrieg*, Vittorio Klostermann, Frankurt am Main, 1964.

KRİKORİAN Robert O. "The Anguish of Karabagh: Pages Form the Diary of Aramais(Misak Ter-Danielyan) April 26-July 26 1919", *The Making Of Nogorno-Karabagh: From Secession to Republic*, (Edited by Levon Chorbajian), New York, Palgrave, 2001.

KUTAY, Cemal, *Trablusgarp'ta Bir Avuç Kahraman*, Neşreden: Mustafa Unan, Tarih Yayınları, İstanbul, 1963.

LANDAU, Jacob M., *Pantürkizm*, (Türkçesi: Mesut Akın), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999.

Le Operazioni Militari in Libia E Nel Sahara 1914- 1918 di Alberto Roselli (www.arsmilitaris.org/pubblicazioni/Libia.pdf) (Erişim Tarihi: 05.01.2018)

MACFIE, A. L., *Osmanlının Son Yılları 1908–1923*, (Çevirenler : Damla Acar – Funda Soysal), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.

MACMUNN, George (Lieut. General Sir) – FALLS, Cyril, (Captain), *History of The Great War – Military Operations Egypt and Palestine (From The Outbreak of War with Germany to June 1917)*, The Battery Press, Nashville - Tennessee, 1996. (Orijinal Basımı, Londra, 1928.)

MAHMUDOV, Yaqup, *Azerbaycan Xalq Cumhuriyeti Ensiklopediyası,*(1. ve 2. Cilt) Lider Neşriyat- Bakı- 2004.

MANOF, Atanos, *Gagauzlar (Hıristiyan Türkler)*, (Çev.: Türker Acaroğlu), Varlık Neşriyatı, Ankara, 1939.

MASSEY, W. T. (Official Correspondent of London Newspapers with The Egyptian Expeditionary Force),*The Desert Campaigns*, (With Illustrations from Drawings by James McBey), (Official Artist with the Egyptian Expeditionary Force), The Knickerbocker Press, New York, 1918.

MEHMETZADE, Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, (Yayına Hazırlayan: Ahmet Karaca), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları No: 40, Ankara 1991.

MEHMETZADE, Mirza Bala, *Azerbaycan Misak-ı Millisi, 28 Mayıs İstiklâl Beyannamesinin Tahlili,* (Yayına Hazırlayan: Alesker Aleskerli, Elşad Mahmudov), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, No: 50, Ankara, 2002.

MERAM, Ali Kemal, *Türkçülük ve Türkçülük Mücadeleleri Tarihi*, Kültür Kitabevi, İstanbul, 1969.

MERAM, Ali Kemal, *Türk–Rus İlişkileri Tarihi*, Kitap Yayınları, İstanbul, 1969.

MUMCU, Uğur, *40'ların Cadı Kazanı*, Um:ag Yayınları, Ankara 2002.

MUSA, İsmayıl, "Azerbaycan- Osmanlı Siyasi- Askeri İlişkileri", *Belleten,* Cilt LXIV, Sayı: 240, Ağustos 2000, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001.

Muzaffer, (E. Miralay), "Büyük Harpte Mısır Seferi Çerçevesi İçerisinde Birinci Kanal Akını", 92 sayılı *Askerî Mecmua*'nın Tarih Kısmı, Sayı: 33, Askerî Matbaa, İstanbul,1934.

NECİYEV, Elçin, *Kafkaslarda Türk Katliamı,* Emre yayınları, İstanbul, 2006.

NECİYEV, Elçin, "31 Mart 1918 Bakü Katliamı" (*Türkiye'de Eğitimlerini Sürdüren Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları, I. Sempozyumu Bildirileri- 9 Ocak 2005*, İstanbul) Yayına Hazırlayan: Vügar İmanov, Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını, İstanbul, 2005.

NUR, Rıza (Dr.), *Moskova / Sakarya Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991.

Nuri Paşa ve Fabrikası Neden Berhava Oldu?, Dr. N. Akça Matbaası, İstanbul 1949.

OĞUZ, Burhan, *Yaşadıklarım Dinlediklerim, Tarihi ve Toplumsal Anılar,* Simurg Yayınları, İstanbul 2000.

OĞUZ, Burhan, *Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler*, İstanbul, 1983.

OKYAR, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, Yayına Hazırlayan: Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980.

ONK, Nizamettin, *Kafkas Seferimiz ve Millî Meyhane,* Su yay., İstanbul 1977.

Osmanlı Belgelerinde Karabağ, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayı Nu: 100, İstanbul, 2009, Belge Nu: DH. EUM. SSM. 43/18.

ÖNDER, Zehra, *Die Türkische Aussenpolitik im Zweiten Weltkrieg*, R. Oldenburg Verlag München, 1977.

ÖZDOĞAN, Günay Göksu, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türk-Alman İlişkilerinde İç ve Dış Politika Aracı Olarak Pan-Türkizm", *Türk Dış Politikasının Analizi*, (Derleyen: Faruk Sönmezoğlu), Der Yayınları, İstanbul 2001.

ÖZDOĞAN, Günay Göksu, *"Turan"dan "Bozkurt"a Tek Parti Döneminde Türkçülük 1931 -1946*, (İngilizce'den Çeviren: İsmail Kaplan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

ÖZTOPRAK, İzzet, (Prof.), "Maverayı Kafkas Hükûmeti", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, (24 -26 Ekim 2001 İstanbul)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2003.

ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074-1990),* Cilt 2, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Öncü Basımevi, Ankara 2005.

PEKER, Nurettin; *İstiklâl Savaşı Resim ve Vesikalarla İnebolu – Kastamonu ve Havalisi Deniz ve Kara Harekâtı*, Gün Basımevi, İstanbul, 1955.

POLATKAN, Salih, (Emekli General), *Doküman ve Fotoğraflarla 1. ve 2. Dünya Savaşları Özeti*, Eko Matbaası, İstanbul, 1972.

POMİANOWSKİ, Josef, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü 1914 -1918 I. Dünya Savaşı,* (Çeviren: Dr. Kemal Turan), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1990.

QASIMLI, Musa (Prof. Dr.), *Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1920–1945)*, (Türkçesi: Ekber N. Necef), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006.

QASIMOV, Musa, *Azerbaycan-Türkiye Diplomatik-Siyasi Münasebetleri (Aprel 1920-ci il – Dekabr 1922-ci il)*, Mütercim Neşriyat, Bakü, 1998.

RAWLİNSON, Alfred, *Ortadoğu Hatıraları (1918- 1922)*, (Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Abdülhalûk Çay, Çeviri: Cengiz İ. Çay), Tarih ve Kuram Yayınları, İstanbul, 2016.

REMOND, Georges, *Aux Camps Turco – Arabes, Notes de Route Et De Guerre En Trıpolıtane Et En Cyrenaıque,* Lıbraire Hachette Et Cie, Paris, 1913.

RESULZADE, Mehmet Emin, *Kafkasya Türkleri*, (Hazırlayanlar: Dr. Yavuz Akpınar İrfan Murat Yıldırım- Selahattin Çağın), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul,1993.

RESULZADE, Mehmet Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, (Hazırlayanlar: Dr. Yavuz Akpınar – İrfan Murat Yıldırım – Sabahattin Çağın), Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları: 1, İstanbul, 1990.

REVOL, İ., (Kur. Yzb.), "1911–1912 Türk İtalyan Harbi II. Cilt", (Çev.: Em.Tümg. Kadri Demirkaya), 119 Sayılı *Askeri Mecmua*'nın Tarih Kısmı, Birincikanun – 1940, Sayı: 59, İstanbul Askeri Matbaası, 1940.

"Sabık İtalya Başvekili GİOLİTTİ'nin Çok Mühim Hatıratı (Trablusgarb'ı Nasıl Aldık)", *Zaman Gazetesi*, 29 Temmuz – 10 Eylül 1935.

SABİS, Ali İhsan, (General- Eski Altıncı ve Birinci Ordu Komutanı), *Harp Hatıralarım*, Cilt - 4, Nehir Yayınları, İstanbul 1991.

SARAY, Mehmet, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi – 1, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul, 1993.

SARAY, Mehmet, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, Acar Yayınları, İstanbul, 1987.

SARIAHMETOĞLU, Nesrin, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi – Sayı: 92, Ankara, 2006.

SARIKOYUNCU, Ali (Prof.), ERŞAN, Mesut (Yrd. Doç.), "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, (24-26 Ekim 2001 İstanbul)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2003.

SAYDAM, Abdullah, *"Millî Mücadele Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri", Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet*, Derya Kitabevi, Trabzon 1998.

SELÇUK, İlhan, *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984.

SEYDİ, Süleyman; *Zor Yıllar 1939-1945 2. Dünya Savaşında Türkiye'de İngiliz- Alman Propaganda ve İstihbarat Savaşı*, Asil Yayınları, Ankara 2006.

SİLİ, Timur, "Mürsel Paşa (1882-1945)", *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Sayı: 344, Yıl: 50, Ankara, Eylül- Ekim 2002.

SONYEL, Salâhi R.(Dr.), *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika- I (Mondros Bırakışmasından Büyük Millet Meclisi'nin Açılışına Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.

SORGUN, Taylan, *Halil Paşa, İttihat ve Terakkî'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş,* Kamer Yayınları, İstanbul, 1997.

SÖNMEZOĞLU, Faruk (Prof. Dr.), "Kurtuluş Savaşı Dönemi Diplomasisi", *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der Yayınları, İstanbul, 2001.

SÖYLERKAYA, Suat, "Türkiye'de Millî Harp Sanayi**",** *Türkiye Millî Harp Sanayi Semineri, (2 -3- 4 Ocak 1975)*, Ankara Ticaret Odası Araştırma Yayınları Nu: 3, Ankara 1975.

STODDARD, Philiph H., *Teşkilât-ı Mahsusa,* (Çev.:Tansel Demirel), Arba Yayınları İstanbul 1994.

SÜLEYMANOV, Mehman, *Nuru Paşa*, Harbi Neşriyat, Bakü-1999.

SÜLEYMANOV, Mehman, *Azerbaycanda Türk Şehidlikleri*, Harbi Neşriyat, Bakü 2000.

SÜLEYMANOV, Mehman, *Qafqaz İslâm Ordusu ve Azerbaycan*, Harbi Neşriyat, Bakü 1999.

SÜLEYMANOV, Manaf, *İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1989.

SÜRMELİ, Serpil, *Nuri (Killigil) Paşa'nın Trablusgarp Savaşı Hatıraları*, Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi, Cilt-1, Sayı:1, Erzurum, 2012.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, (Türkçesi: Nuray Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul 1988.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, *Russia And Azerbaijan, A Borderland In Transition* Columbia University Press, New York 1995.

ŞERİF, Ahmet, *Arnavutluk'da, Suriye'de Trablusgarb'de Tanin,* II. Cilt**,** Hazırlayan: Mehmet Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.

ŞEYHZAMANLI, Nağı, "Türkiye'nin Yardımını Temin Etmek, Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Hatıraları, İstanbul, 1964" (*Azerbaycan Mühaciret İrsi*), Materialları hazırlayan, ön sözün müellifi ve elmi redaktor: Nesiman Yaqublu, "Milli Jurnalistika Kongresi" İctimai Birliyi, Bakı, "Elm ve tahsil", 2011.

ŞIVGIN, Hale, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

ŞİMŞİR, Bilâl N., *Malta Sürgünleri,* Bilgi Yayınevi, Ankara, 2012.

ŞİMŞİR, Sebahattin, (Doç. Dr.), *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi***,** IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.

TAHİR, Kemal, *Bir Mülkiyet Kalesi***,** Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1977.

TANSU, Samih Nafiz, *İki Devrin Perde Arkası* (Anlatan: Emekli Süvari Albayı Hüsamettin Ertürk, Teşkilatı Mahsusa Başkanı**)**, Ararat Yayınevi, İstanbul, 1969.

TAŞKIRAN, Cemalettin, *Kâzım Karabekir Paşa Askeri Hayatı ve Komutanlığı,* Gnkur. Basımevi, Ankara, 1993.

T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, Cilt I, 23 Nisan 1920–21 Şubat 1921,Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.

Trablusgarp Cephesi Hatıraları, Derleyen ve şerh eden: Dr. Yusuf Gedikli, Paraf Yayınları, İstanbul, 2011.

TRUMPENER, Ulrich, *Germany and The Ottoman Empire (1914-1918)*, Princeton University Press, New Jersey, 1968.

TUĞAÇ Hüsamettin, *Bir Neslin Dramı (Kafkas Cephesinden, Çarlık Rusyasından Tutsaklıktan Anılar)*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975.

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler,* Cilt 1, *İkinci Meşrutiyet Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

TURAN, Ömer, "Bolşevik İhtilâlini Takip Eden Günlerde Kuzey Kafkasya'da Bağımsızlık Hareketleri ve Yusuf Ercan'ın Sohum Müfrezesi Hatıraları", *Askeri Tarih Bülteni*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Sayı: 40, Ankara, Şubat 1996.

Türk İstiklâl Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1992.

Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi 1919-1921, Cilt III, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1965.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III ncü Cilt, 6ncı Kısım, *(1908-1920),* 1nci Kitap, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1971,

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Osmanlı – İtalyan Harbi (1911–1912), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1981.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Balkan Harbi, II. Cilt 2nci Kısım 2nci Kitap, *Şark Ordusu İkinci Çatalca Muharebesi ve Şarköy Çıkarması*, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1981.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, "Xncu Cilt", Gnkur. Basımevi, Ankara, 1985.

TÜRKER, Rüştü (E. Yarbay), *Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni,* (Yayına Hazırlayanlar: Dr. Öğ. Alb. Ahmet Tetik, Arş. Uzm. Mehmet Korkmaz), Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, 2006.

"1948 Türkiye İktisat Kongresi, İstanbul 22 -27 Kasım 1948", D.P.T. Yayınları, Ankara, 1997.

TÜRSAN Nurettin - PAMUK Mustafa, *Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü- Bugünü-Yarını*, Harp Akademileri Basım Evi, İstanbul, 1995.

ÜÇOK, Coşkun, (Dr.), *Siyasal Tarih,* Ajans- Türk Matbaası, Ankara, 1961.

ÜLKÜSAL, Müstecib, *Kırım Yolunda Bir Ömür – Hatıralar*, Kırım Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Genel Merkezi Yayınları No: 3, Ankara, 1999.

ÜNAL, Ertan, "2 Mart 1949'da İstanbul'u Sarsan Patlama İhmal mi Sabotaj mı?" *Popüler Tarih*, Mart 2003.

VAN DER LEEUW, Charles, *Azerbaijan A Quest For Identity, a short history*, St. Martin's Press, New York, 2000.

VON ZUR MÜHLEN, Patrik, *Gamalı Haç ile Kızılyıldız Arasında - İkinci Dünya Sovyet*

Doğu Halkları'nın Milliyetçiliği (Türkçeye Çeviren: Eşref Bengi Özbilen), Mavi Yayınları, Ankara, 1984.

WALLACH, Jehuda L., *Bir Askerî Yardımın Anatomisi*, (Çeviren: Em. Tuğg. Fahr Çeliker), Gnkur. Basımevi, Ankara, 1985.

WEİSBAND, Edward, *İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası,* III, (Çeviren: M. Ali Kayabal), Cumhuriyet Yayınları, 2000.

YAMAUCHİ, Masayuki, *Hoşnut Olamamış Adam - Enver Paşa, Türkiye'den Türkistan'a*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995.

YEĞİN, Süleyman İzzet, (E. Kurmay Yarbay), *Birinci Dünya Harbi'nde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15nci Piyade Tümeni,* (Yayına Hazırlayanlar: Dr. Öğ. Alb. Ahmet Tetik – Arş. Uzm. Mehmet Korkmaz), Gnkur. ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006.

YEL, Selma, (Dr.) *Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002.

YERASİMOS, Stefanos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, Tanzimattan 1. Dünya Savaşına,* Cilt II, Gözlem yay., İstanbul 1975

YERASİMOS, Stefanos, *Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden "Milli Mücadele"ye* Gözlem Yayınları, İstanbul 1979.

YERASİMOS, Stefanos, *Milliyetler ve Sınırlar- Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu,* (Çeviren: Şirin Tekeli), İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

YEŞİLOT, Okan, (Dr.) *Hacı Zeynelabidin Tagiyev (Şöhreti, Serveti ve Hayırseverliği)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2004.

YÜCEER, Nasır, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2002.

YÜCEER, Saime, *Millî Mücadele Döneminde Türk Sovyet İlişkileri 1919-1923,* Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1995.

DİZİN

Abdurrahman Nafiz Bey 113
Abdülkerim Paşa 228, 258, 266, 277, 314
Abdülmecit Çermoyef 277
Acilat 44, 87, 115, 116, 117
Afrika Grupları Komutanı 1, 92, 113, 119
Agagir (Agagiye) 101, 103, 104, 105, 106
Ağaoğlu Ahmet 157, 1158, 159, 178, 183
Ahmet-el-İsevî (Şeyh) 45
Ahmetli 239, 245, 248
Ahmet İzzet Paşa 129, 140, 141, 275, 276, 294, 299, 300, 308
Akstafa İstasyonu 187, 189, 191, 192, 194, 195, 237, 238, 313
Aksu 27, 193, 201, 202, 203, 205, 220, 336
Albay Mürsel Bey 186, 314
Albay Neşet Bey 38, 45
Ali Ağa Şıhlinski 293, 331
Ali Dinar 109
Ali Fethi Okyar 38, 42, 48, 70
Ali Fuat Cebesoy 353, 372, 373, 418
Ali Fuat Erden 420, 430, 431
Ali İhsan Sabis Paşa 181, 424, 429
Ali Merdan Topçubaşı 146, 147, 150, 155, 156, 158, 159, 160, 292, 309, 328, 345, 354, 474, 475
Alman Denizaltıları 89, 99, 122
Almanya 26, 28, 36, 38, 74, 81, 82, 83, 84, 86, 88, 90, 98, 108, 114, 122, 138, 139, 140, 147, 154, 160, 161, 167, 170, 185, 187, 198, 199, 217, 228, 235, 260, 265, 266, 267, 268, 291, 293, 299, 385, 387, 393, 394, 402, 407, 408, 412, 413, 414, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 432, 433, 434, 435, 439, 440, 441, 442, 443, 458, 464, 474
Altıncı Ordu 171
Antranik 269, 270, 271, 272, 274, 282, 344
Ardahan Kışlası 140, 143, 144, 149, 153, 166, 206, 263, 303, 304, 312, 316, 319, 320, 323, 352, 354, 359
Askerî Ataşe 25, 77, 140
Askerî Rüştiye 22
Asya İslâm Ordusu 180
Ayn el-Mansur 43
Azerbaycan Kolordusu 223, 224, 237, 238, 293, 312
Azerbaycan Millî Şurası 155, 157
Azerbaycan Süvari Alayı 272, 370, 372, 374, 375
Azerbaycan Tümeni 201, 256, 272, 275, 277, 290, 293, 312
Aziz Ali Bey (Masri) 42, 75, 86
Aziziye 42, 85, 118
Bab-ı Âli 41, 169, 175
Baha Sait 347, 348, 360, 367
Balacari 211, 212, 215, 217, 219, 221, 222, 230, 231, 232, 233, 238, 239, 241, 243, 244, 245, 246, 249, 256, 272, 283, 285, 286, 312, 313
Balahani 241, 243
Batum 27, 134, 140, 143, 144, 149, 152, 153, 154, 155, 158, 163, 166, 167, 182, 185, 186, 189, 190, 198, 199, 208, 214, 222, 225, 234, 235, 236, 256, 263, 268, 278, 281, 287, 299, 303, 304, 305, 312, 313, 314, 315, 316, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 325, 326, 341, 343, 350, 352, 354, 359, 369, 379, 383, 394, 420, 425
Bekirağa Bölüğü 319, 320, 347
Bekir Sami Bey 350, 351, 354
Berlin 28, 34, 46, 47, 66, 72, 138, 139, 140, 145, 149, 157, 198, 235, 263, 265, 359, 366, 375, 377, 378, 379, 385, 386, 387, 388, 389, 402, 414, 416, 417, 418, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 432, 433, 434, 435, 436, 439, 440, 441, 442, 443, 457, 474
Binbaşı Fehmi Bey 249, 259
Binbaşı Rovel 100
Binbaşı Zihni Bey 186, 187, 205, 219, 221
Bingazi 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 48, 66, 69, 76, 77, 83, 85, 87, 90, 91,

95, 96, 97, 98, 100, 111, 113, 114, 118, 119, 120, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 132, 178, 457, 463, 475
Bir-i Ebu Tunus (Halazin) 102, 103, 104
Bir-il Hekim 107
Bir-i Vaar 93, 95, 96, 102, 103, 104, 105, 106, 107
Bolşevik 133, 135, 137, 138, 139, 145, 146, 150, 151, 152, 154, 162, 164, 168, 182, 185, 189, 193, 196, 197, 198, 201, 202, 204, 207, 208, 212, 213, 215, 217, 251, 255, 262, 277, 278, 279, 282, 283, 291, 296, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 348, 349, 350, 351, 354, 357, 360, 361, 362, 363, 364, 366, 367, 368, 369, 370, 372, 373, 375, 419, 428, 441, 458, 464, 480
Brest-Litovsk 26, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 160, 166, 167, 170, 198, 228, 235, 263, 273, 300, 304
Cafer el-Askerî 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106
Celal Korkmazov 360, 363, 365, 367
Cemal Paşa 89, 90, 92, 93, 95, 314, 387, 472
Cemil Cahit Toydemir 431
Cerabup 107
Cezayir 33, 83, 92, 119, 121
Cıva Madeni 28, 401, 406, 407, 408, 409, 410, 464
Cidabiye 87, 107, 111, 114
Çarlık Rusyası 181, 306
Çatalca 25, 75, 76, 480
Çhenkeli 149, 152, 153, 154
Çiçerin 140, 278, 347, 348, 349, 350, 355, 366, 384
Dağıstan 280
Dağıstan Bölge Komitesi 365, 366
Darfur 109, 110
Defne Kıyısı 90, 92
Dehibat 109, 130
Denikin Ordusu 342, 360
Derbent 27, 196, 217, 236, 278, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 311, 313, 315, 347, 360, 362
Derne 34, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 74, 75, 86, 91, 92, 126
Doğu Bakanlığı 420, 421, 430, 431, 433, 436, 437, 438, 442
Dokuzuncu Ordu 208, 209, 284, 301, 308, 309, 317
Dördüncü Kolordu 182, 186
Dördüncü Ordu 89, 93, 109, 472
Dr. Fuat Sabit Bey 348, 365
Dr. Harun 421, 432, 433, 434
Dunsterville 212, 215, 216, 217, 231, 232, 245, 246, 247, 262, 265
Edige Kırımal 421, 432, 438
Elviye-i Selase 140, 153, 354
Enver Paşa 15, 19, 20, 21, 22, 25, 26, 28, 38, 47, 48, 49, 66, 77, 82, 83, 86, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 110, 113, 120, 121, 123, 124, 126, 127, 129, 130, 131, 133, 136, 138, 140, 141, 142, 147, 148, 152, 153, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 182, 183, 185, 186, 188, 189, 198, 199, 209, 214, 217, 220, 228, 234, 239, 241, 252, 253, 254, 260, 266, 267, 278, 282, 283, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 315, 318, 320, 321, 326, 366, 368, 370, 371, 372, 374, 375, 376, 378, 379, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 401, 405, 409, 410, 421, 422, 423, 445, 463, 464, 471, 474, 475, 481
Enzeli 200, 204, 216, 227, 247, 264, 265, 268, 282, 303, 305, 306
Ermenistan 134, 141, 145, 149, 154, 155, 185, 198, 217, 219, 236, 254, 265, 270, 273, 275, 277, 342, 343, 344, 345, 346, 348, 351, 352, 354, 355, 357, 358, 370
Erzincan Mütarekesi 134
Fahrî Ferik 15, 26, 94, 126, 174, 175, 178, 182, 188, 320, 396, 463, 465
Fas 36, 38, 39, 81, 92, 122
Feldmann 217, 226, 242
Feth Ali Han Hoyski 154, 157, 158, 159
Fevzi Çakmak 243, 300, 430, 432, 433, 434, 441
Fizan 34, 39, 86, 87, 114, 119, 124, 132, 463, 475
Fransa 36, 37, 38, 39, 81, 82, 83, 109, 130, 131, 291, 342, 343, 344, 348, 350, 402, 407, 408, 416
Gagauz 19, 20
Garyan 87, 113
General Cassini 117
General Lossow 167

General Vışinski 138, 147
Giolitti 36, 37, 38, 40, 44, 69, 70
Gökçay 27, 189, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 201, 202, 207, 210, 213, 214, 336
Gümrü 149, 153, 154, 186, 202, 236, 252, 266, 294, 295, 352
Güney Kafkasya 139, 152, 155, 157, 161, 164, 178, 185, 196, 265, 295, 299, 341, 346, 361, 366
Gürcistan 145, 154, 155, 157, 161, 167, 185, 187, 198, 202, 217, 225, 234, 235, 246, 258, 260, 265, 275, 277, 314, 326, 342, 343, 344, 345, 346, 348, 349, 350, 352, 354, 355, 357, 358, 361, 370
Habeşistan 35, 92
Habip Selimof 197, 205, 221, 229
Hacı Ahmet Bey (Paşa) 21, 22
Haçmaz 151, 229, 282, 283, 285, 315
Halepli Ethem Paşa 42
Halife-ibn-Asker 109
Halil (Menteşe) 149, 153, 169, 175
Halil Paşa (Kut) 20, 21, 24, 25, 26, 49, 50, 64, 65, 67, 71, 75, 77, 137, 162, 164, 166, 170, 171, 178, 179, 188, 190, 225, 233, 235, 238, 239, 246, 250, 251, 252, 261, 266, 267, 283, 284, 293, 294, 296, 297, 304, 305, 321, 326, 331, 347, 350, 355, 356, 359, 361, 365, 366, 367, 368, 369, 371, 372, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 387, 388, 389, 401, 402, 406, 410, 424, 445, 463, 471, 479
Halim Pertev Bey 213, 229, 232
Harbiye Nezareti (Nazırlığı) 26, 65, 77, 90, 136, 159, 210, 217, 253, 279, 308, 319
Harp Okulu 5
Haydar Bammat 153, 277, 278
Hazar Denizi 144, 190, 199, 206, 229, 264, 268, 418, 425, 429, 430
Hırdalan 211, 217, 218, 219, 227, 241, 247, 256, 312
Hindenburg 153
Homs 25, 42, 43, 44, 46, 49, 50, 55, 64, 66, 67, 71, 75, 87, 113, 114, 115, 117, 124, 126
Hüdaafrin 370, 371
Hüsamettin Tuğaç 163, 165
Hüseyin Emir Erkilet 416, 431, 432, 434, 442, 445
Hüsnü Çakır 449, 460, 461
Hüsrev Gerede 417, 418, 422, 432, 433
İbrahim Hakkı Paşa 37, 139, 140
İbrahim Paşa (Vali) 37
İngiltere 36, 38, 72, 81, 82, 83, 88, 104, 122, 130, 131, 147, 216, 217, 264, 265, 296, 303, 306, 308, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 348, 349, 355, 358, 361, 365, 408, 412, 413, 414, 416, 417, 425, 427, 428, 429, 430, 441, 475
İskenderiye 48, 95, 107, 408
İkinci Ordu 134, 314
İsmail Berkuk 279, 280, 281, 282, 284, 286, 287, 288, 289, 363, 364
İsmet İnönü 395, 407, 415, 431
İstiklâl Madalyası 464
İttihat ve Terakki Cemiyeti 24, 29, 37, 38, 39, 47, 74, 82, 129, 161, 162, 166, 299, 359, 372, 387, 388, 411
Kafkas İslâm Ordusu 3, 15, 464
Kafkas Seddi 326, 343, 345, 346, 349, 354, 359
Kafkasya 19, 26, 27, 28, 83, 128, 133, 135, 136, 138, 139, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 152, 153, 155, 157, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 196, 216, 217, 219, 228, 229, 243, 257, 259, 262, 264, 265, 266, 268, 273, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 287, 289, 293, 294, 295, 296, 299, 300, 302, 303, 304, 305, 306, 308, 312, 313, 314, 315, 320, 322, 341, 342, 343, 344, 346, 348, 354, 355, 356, 357, 359, 360, 361, 362, 363, 365, 366, 367, 369, 375, 386, 396, 421, 423, 434, 438, 439, 441, 458, 463, 464, 465, 470, 471, 472, 473, 475, 478, 480, 481
Kâmil Bey 20, 21, 28, 366, 375, 378, 379, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 401, 402, 407, 408, 409, 410
Kanal Harekâtı 26, 92, 93, 94, 108, 109
Karabağ 27, 151, 181, 182, 190, 201, 263, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 282, 284, 285, 290, 293, 294, 312, 321, 326, 332, 336, 342, 343, 344, 355, 361, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373
Karaburun İlçesi 28, 401, 405, 406, 407, 408, 410, 452, 464
Karahan 139, 140, 149, 348, 350, 373
Karakilise 154, 186, 194, 208, 209, 229, 234, 237, 262, 377

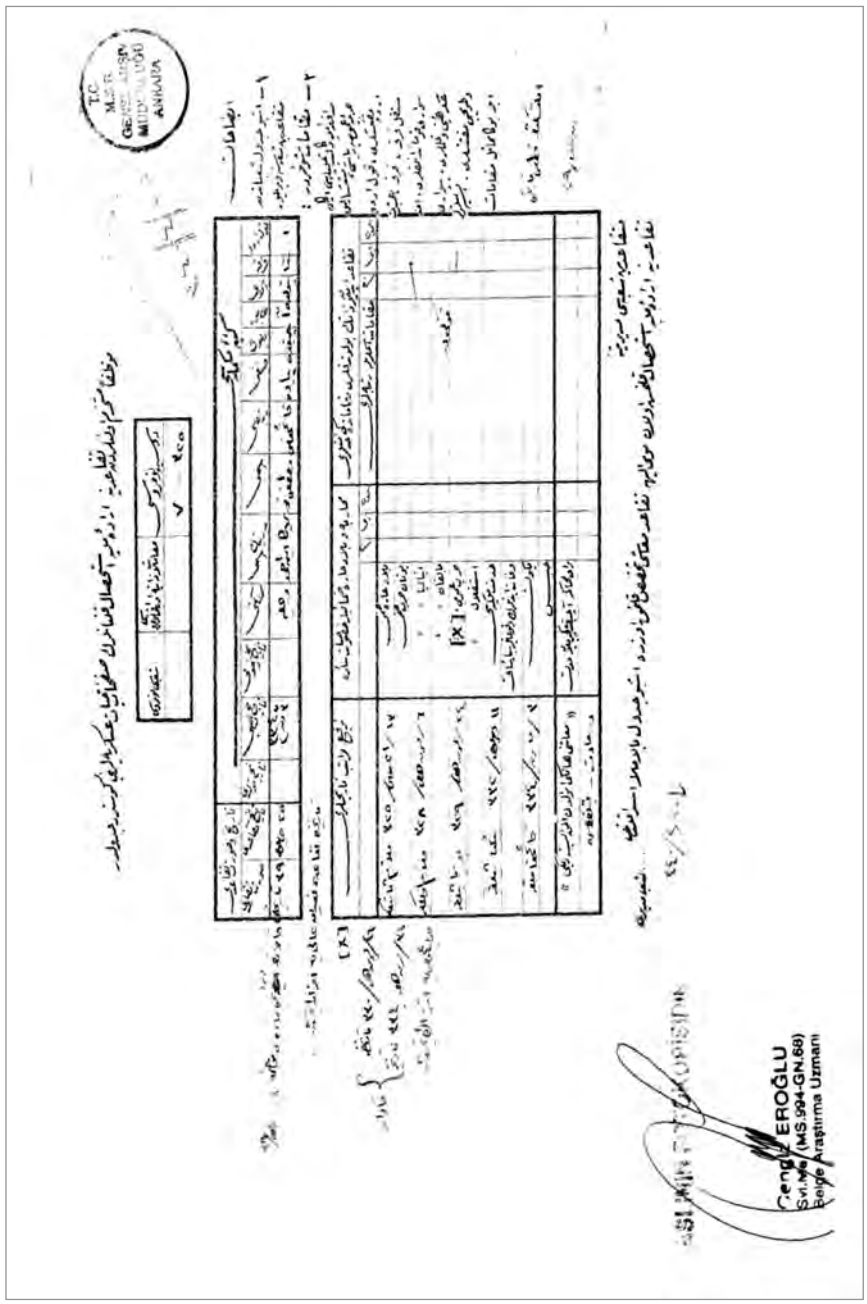
Karamanlı Hanedanı 34
Karamaryan 189, 194, 197, 198
Kars 27, 134, 140, 141, 142, 143, 144, 148, 149, 153, 154, 155, 166, 167, 171, 172, 174, 175, 206, 253, 263, 294, 303, 304, 312, 316, 318, 319, 320, 352, 353, 354, 357, 375, 376, 416, 475
Kazak 167, 185, 186, 187, 188, 189, 191, 197, 202, 204, 208, 209, 212, 215, 237, 243, 277, 278, 282, 411
Kâzım Bey (Kap) 360, 363
Kâzım Bey (Orbay) 27, 175, 371, 379
Kâzım Karabekir Paşa 27, 141, 142, 148, 149, 171, 172, 173, 174, 175, 236, 270, 271, 321, 323, 325, 326, 345, 347, 348, 352, 355, 357, 359, 361, 362, 363, 365, 366, 367, 368, 369, 371, 372, 373, 375, 376, 378, 379, 395, 479
Kerenskiy 134, 135, 136, 137, 176, 277
Kırım 20, 163, 175, 185, 187, 418, 420, 421, 423, 425, 427, 430, 432, 433, 435, 436, 437, 438, 440, 458, 480
Kuba 151, 185, 211, 218, 219, 229, 230, 235, 256, 282, 283, 285
Kuleli Askerî Lisesi 22, 23
Kuloğulları 33
Kurmay Albay Ömer Lütfü Bey 138
Kuvve-i Seferiye 92, 162
Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 278, 289, 302, 360, 362, 472
Kuzey İran 134, 153, 154, 182, 214, 228, 268
Kuzey Kafkasya Savunma Konseyi 362, 366
Kürdemir 151
Lenin 135, 136, 137, 138, 139, 150, 151, 347, 349, 353
Lebde (Lebda) 50, 64
Lezgi 211, 219, 221, 223, 233
Lüdendorff 136
Lütfi Kırdar 445, 449, 452
Mahmut Bey 401, 406, 407, 408, 409
Maiyet Bölüğü 24
Manastır 21, 22
Manismann 98
Margap (Markep) Tepesi 64
Masazir 237, 238
Matruh 97, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 109
Mavera-yi Kafkas 142, 145, 146, 147, 148, 149, 152, 153, 154, 155, 184
Max Hoffman 139
Mediha Hanım (Orbay) 22
Mehmet Emin Erişirgil 449, 450
Mehmet Emin Resulzade 152, 156, 157, 158, 159, 160, 181, 182, 215, 235, 257, 258, 266, 301, 302, 306, 307, 328, 332, 337, 344, 356, 358, 360, 415, 421
Menşevik 135, 145, 146, 154, 350
Mısır 25, 26, 28, 35, 36, 46, 47, 48, 74, 83, 86, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 124, 130, 131, 400, 402, 413, 453, 455, 456, 457, 458, 460, 477
Mısırlı Yüzbaşı Salih Harb 103, 107
Mısrata 25, 27, 42, 43, 49, 66, 67, 71, 87, 107, 111, 113, 114, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 128, 129, 177
Mısrata Mutasarrıfı Ramazan Bey 113, 125, 126
Misli Melek Hanım 298, 384, 410, 453, 455, 464
Mustafa Kemal (Atatürk) 38, 42, 46, 48, 50, 74, 75, 314, 343, 346, 347, 348, 349, 351, 354, 356, 363, 368, 372, 378, 379, 384, 395, 396, 473
Musul 27, 138, 163, 179, 180, 183, 184, 278, 303, 369, 424, 425
Mülazım-ı Evvel (Üsteğmen) 25
Mülâzım-ı Sani (Teğmen) 24
Mürettep 2. Süvari Alayı 186, 187, 190, 191, 192, 212
Müsavat Partisi 146, 150, 151, 356, 369, 421
Müstecip Ülküsal 421, 434, 435, 437
Müsüslü 190, 191, 193, 194, 195, 197, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 213
Naciye Sultan 383, 385, 386, 387, 388, 389, 409, 410, 474
Nahçıvan 149, 154, 167, 181, 243, 269, 270, 271, 274, 315, 321, 326, 332, 347, 370, 371, 372, 471, 473
Naib-i Sultan 127
Naki Keykurun 164, 168, 169, 175, 176, 177, 179, 181, 182, 187, 188, 306, 307, 322, 328, 329
Neriman Nerimanov 150, 347
Nesip Bey 159, 164, 168, 322, 326, 355
Nijer 83, 109, 110
Nuha(Şeki) 181
Numune Taburu 95, 100

Ordubat 201, 269, 271, 372
Orta Asya 19, 20, 21, 22, 28, 38, 48, 49, 66, 89, 93, 153, 158, 160, 161, 162, 167, 170, 185, 264, 385, 386, 389, 471
Orta Hazar Yönetimi 215
Parakuin 230, 239, 251, 252, 260
Petrograd 135, 136, 137, 138, 139, 145, 146, 149, 162
Petrovsk 27, 196, 236, 278, 282, 283, 284, 286, 287, 288, 289, 311, 312, 367
Rauf (Orbay) 48, 140, 149, 278, 299, 355
Refik Saydam 417, 422, 440
Reşad Şemsettin Sirer 450, 451
Ribbentrop 412, 413, 414, 418, 420, 421, 428, 429, 441, 442
Rosenberg 419, 420, 421, 425, 430, 431, 436
Rus Kafkas Ordusu 133, 134, 137, 138, 146
Salih Harb 100, 103, 107, 108, 129
Salyan 27, 151, 196, 199, 200, 210, 229, 290
Sarıkamış 27, 28, 92, 133, 134, 141, 142, 148, 153, 155, 162, 171, 172, 174, 175, 350, 352, 370, 374, 377, 379, 395, 464, 475
Selanik 22, 23, 47, 108, 264
Seydi Aziz 86, 106, 111, 122
Seyit Abit 119
Seyit İdris (Şeyh İdris) 46, 90, 93, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 118, 121, 125, 126, 127, 129
Seym 146, 147, 149, 152, 154, 155, 164
Sidi Barani 97, 100, 101, 104, 105
Sirenayka (Berka) 86
Sirt 109, 114, 115, 118, 120, 121, 122, 129
Siva 103, 104, 105, 107, 108, 109, 111, 120
Sollum 26, 90, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 104, 105, 106, 107, 111, 112, 123, 126
Sovyet Rusya 141, 162, 167, 178, 217, 278, 346, 347, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 356, 359, 362, 368, 372, 386, 393, 412, 413, 414, 416, 417, 420, 427, 429, 439, 442, 457
Sudan 83, 92, 109, 114, 132, 463
Sultanov 274, 275, 344, 369
Sultan V. Mehmet Reşat 49
Sumgayt 217, 218, 221, 240, 256
Süleyman El Baruni 46
Süreyya Hanım 296, 297, 298
Sütlüce 3, 15, 16, 28, 393, 398, 399, 400, 401, 405, 406, 410, 444, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 459, 460, 461, 464
Süvani bin Adem 117, 118
Süvari Yarbay Hüsamettin Bey 111
Süveyş Kanalı 89, 90, 91, 93, 97
Şark Orduları Grup Komutanlığı 26, 188, 200, 214, 218, 230, 233, 237, 243, 270, 271, 284, 286
Şaumyan 145, 150, 151, 181, 193, 215, 251, 255
Şehzade Osman Fuat 125, 126, 127, 128, 129, 130
Şeyh Ahmet Şerif-el Senusî 45
Şuşa 152, 201, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 293, 312, 343, 370, 371
Şükrü Saraçoğlu 417, 430
Talat Paşa 82, 139, 140, 141, 142, 159, 166, 169, 175, 263, 265, 275, 299, 387
Tarhune 87
Tebriz 153, 154, 162, 180, 181, 197, 229, 243, 264, 279, 314
Terter 181, 370, 371
Teşkilât-ı Mahsusa 479
Tevarekli Kösen 110
Tevfik (Bıyıklıoğlu) 183
Teğmen Ahmet Muhtar Efendi 100
Teğmen Mümtaz 105
Thomson 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 343
Tiflis 145, 146, 147, 152, 154, 157, 161, 164, 167, 184, 186, 198, 208, 210, 212, 214, 217, 225, 228, 234, 235, 238, 239, 246, 252, 265, 266, 268, 281, 314, 357, 360, 363, 370, 371, 387
Timurhan Şûra 282, 313
Tobruk 35, 42, 44, 46, 48, 49, 66, 90, 91, 92, 107, 111, 112, 126, 127
Trablus 33, 34, 37, 38, 39, 41, 42, 45, 47, 49, 65, 66, 71, 72, 75, 77, 83, 85, 87, 92, 96, 98, 113, 115, 117, 119, 121, 125, 126, 128, 131, 182, 386
Trotsky 136, 138
Tunus 33, 35, 36, 37, 46, 47, 48, 49, 50, 70, 83, 92, 97, 102, 103, 104, 109, 116, 119, 121, 123, 128, 130, 131, 132
Turancılık 162, 163, 166, 170, 415, 422, 423, 424, 426, 427, 428, 430, 432, 438, 442, 443
Türkçülük 28, 37, 163, 411, 412, 414, 415, 417, 421, 423, 424, 425, 426, 430, 437, 438, 442, 443, 476, 477

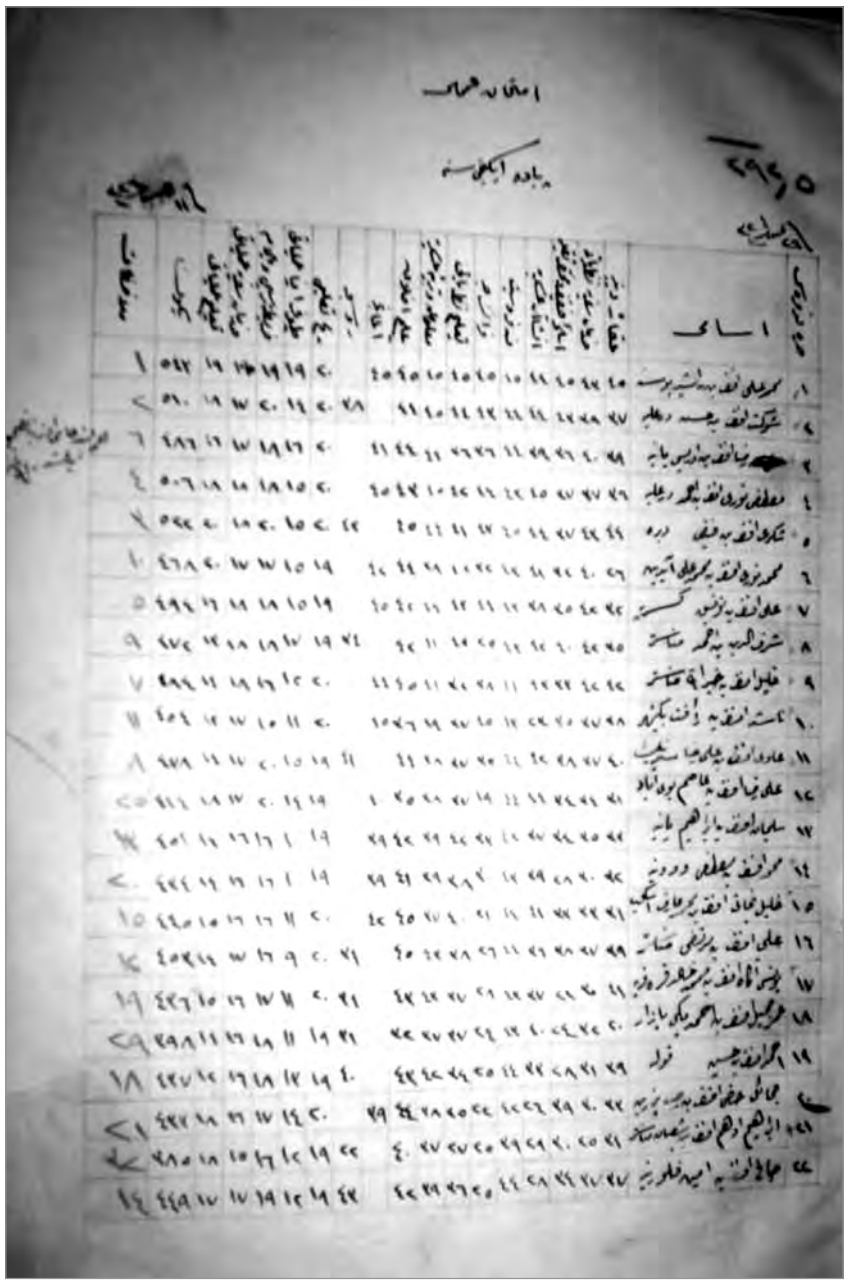
Urfele 87, 123
Üçüncü Ordu 49, 171, 174, 256
Vadi-i Macit 101, 102
Vahat-ı Bahariye 108, 109
Vali Recep Paşa 37
Vehip Paşa 138, 141, 142, 147, 148, 149, 153, 164, 165, 166, 168, 169, 172, 174, 175, 184, 185, 186, 188, 190, 206
Volçivorota 218, 243, 247
Von Henting 420, 436
Von Kress 93, 108, 167, 187, 246, 252, 265, 267
Von Mende 420, 435
Von Papen 414, 415, 420, 421, 422, 441
Weizsaecker 422
Yakup Şevki Paşa 27, 186, 188, 190, 312, 314, 317, 318, 319, 481
Yarbay Nazım Bey 194, 197, 198, 201, 214, 225, 238, 256, 293, 310
Yarbay Osman Bey 194, 195, 205, 221, 237, 256, 293, 311
Yavuz Fındıkgil 447, 448
Yenibahçeli Şükrü (Şükrü Oğuz Bey) 321, 402, 405, 415, 454
Yevlah 181, 193, 195, 371
Yusuf İzzet Paşa 228, 281, 286, 287, 288, 289, 294, 302, 309, 313, 314, 351
Yusufov 277
Yüzbaşı Emin 95, 96, 101, 105, 111, 353
Yüzbaşı Nihat 103, 105
Yüzbaşı Sakıp 119
Yüzbaşı Selahattin Bey 24, 92, 179, 190, 239, 252, 253
Zanzur 117
Zaviye 44, 87, 112, 116, 117
Zeki Paşa 138, 139, 140, 160
Zengazur 167, 181, 201, 202, 269, 270, 271, 282
Zeynel Abidin Tagiyev 290, 292
Zeytinburnu 16, 28, 393, 394, 396, 398, 399, 400, 401, 405, 406, 410, 451, 453, 455, 464, 475
Zırhlı Otomobil 102, 104, 106, 107, 109, 212, 246
Zırhlı Tren 189, 204, 221, 256, 285, 286, 288
Zuvara 44, 115, 116, 117, 126
Zuveytina 87, 111, 127

EKLER

EK – 1: Askerlik Safahatı Cetveli (M.S.B. Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası)

EK – 2: Not Defteri (Kara Harp Okulu Arşivi 23 No.lu Numara Defteri)
(Dördüncü sıradaki Nuri Paşa'nın notlarıdır.

EK – 3: Padişahın 15 Ağustos 1331 tarihli Fahrî Feriklik Fermanı
(M.S.B. Nuri Killigil'in Şahsi Dosyası)

